

اطلاع‌رسانی

یاد

درگذشت استاد بزرگ آیت‌الله دکتر مهدی حائری یزدی یکی از بزرگترین ضایعه‌هایی است که جامعه دینی و علمی، در دوران اخیر متحمل شده است. حضور ایشان از این پس که بیش از هر زمان دیگری به گشودن فضای عقلانیت نیاز است می‌توانست منشأ برکات و حسنات بسیاری باشد. آرای حکیمانه و آثار عالمانه ایشان در زمینه‌های منطق، فقه، اصول، فلسفه غرب و فلسفه اسلامی و حکومت و سیاست تا آینده‌های دور دانش‌پژوهان بسیاری را به درس‌آموزی و بحث و نقد و نظر خواهد خواند. پژوهشنامه متین افتخار دارد که در نخستین شماره خود باب «دیدار» را با حضور ایشان گشود و میزبان آخرین نکات نغز ایشان شد که در مطبوعات علمی - پژوهشی کشور منتشر شده است. پژوهشنامه متین درگذشت این دانشمند بزرگ را که از مفاخر فرهنگ ایرانی - اسلامی به شمار می‌رود به پیشگاه حضرت ولی عصر (عج) و مقام رهبری و همه دانش‌پژوهان و مشفقان دین و مملکت تسلیت می‌گوید.

نقدی بر کتاب:

تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی

به روایت رادیو بی‌بی‌سی

علیرضا ملایی توانی*

انقلاب اسلامی ایران بی‌تردید یکی از برجسته‌ترین رخدادهای سده بیستم است. شکل و ماهیت این رویداد، روند تکاملی تحولات آن، از پیدایش تا پیروزی، پیامدها و آثار پایدار و شگفتی آفرین آن در ایران و فرایند منطقه‌ای و جهانی آن، از همان آغاز نگاه مجامع علمی و پژوهشی و محافل سیاسی و خبری جهان را به خویش معطوف داشت. عظمت این رخداد و نتایج متنوعش در عرصه‌های گوناگون، انقلاب اسلامی را به یکی از مهمترین و جنجالی‌ترین موضوعات سزاوار پژوهش مبدل ساخت. از همین رو تاکنون هزاران جلد کتاب و مقاله در این خصوص به رشته تحریر درآمده و دهها کنگره و گردهمایی علمی و سیاسی درباره‌ی زوایای مختلف انقلاب، بویژه در خارج از ایران، برگزار گردیده است. این حجم انبوه اطلاعات – صرف نظر از رویکرد خاص آنها – طبیعتاً از سطح، فراتر رفته و به بررسی عمق و لایه‌های درونی انقلاب نزدیک گشته است و این روند همچنان با قدرت و شتابی فزاینده به پیش می‌رود.

صرف‌نظر از مطالعات امروزی در همان سالهای اوج‌گیری مبارزات ملت ایران نیز جمع‌کثیری از سیاستمداران، اندیشمندان، جامعه‌شناسان، تاریخ‌نگاران، نظریه‌پردازان انقلاب و طیف گسترده‌ای از متخصصان رشته‌های دیگر نیز به تحلیل و تفسیر این رویداد بزرگ نشستند و حتی برخی از این صاحب‌نظران، راه ایران را در پیش گرفتند تا از نزدیک، شاهد وقوع انقلاب باشند و فرضیات خویش را در عرصه عمل

بیازمایند. اگرچه مجموعه تلاش و تکاپوی این گروه‌ها برغم تنوع و فراوانی آن همواره راهگشا و قابل ستایش بوده است؛ اما این تلاشها هیچ‌گاه کافی به نظر نمی‌رسد و ضرورت پژوهش در این فضا همچنان به گونه‌ای آشکار وجود دارد.

در میان شیوه‌ها و روشهای گوناگون مطالعه انقلاب اسلامی، بی‌تردید یکی از بدیعترین و جذابترین شیوه‌ها برای تحلیل و تبیین ابعاد انقلاب، تاریخ شفاهی است. این شیوه که می‌کوشد جریانهای گذشته را از زبان قهرمانان تاریخ، بازیگران صحنه‌های سیاسی و دیگر حادثه‌آفرینان یا ناظران رویدادها بازسازی کند، نخستین بار در سالهای پس از جنگ جهانی دوم سربرآورد. ماجرا از آنجا آغاز شد که برخی کاوشگران و پژوهندگان علوم اجتماعی برای جستجوی علل و تبیین چگونگی پیدایش نازیسم در اروپا، به یک رشته مصاحبه‌های میدانی با برخی نخبگان سیاسی، صاحبان دانش و آشنایان به تحولات آلمان دست زدند. از آنجا که جمع‌بندی این یافته‌ها، خود دستاوردی شایسته بود، این رویه از آن پس به شیوه‌ای متداول مبدل گردید و بتدریج با آرای اندیشمندان چون پل ریکور درگذر از خاطره به تاریخ، جایگاه بلند فلسفی و نظری نیز یافت.

اکنون غرب به عنوان مبتکر این سنت علمی، در کنار کنکاشها و پژوهشهای علمی، تحولات برجسته دنیای جدید را همزمان به شیوه‌ی تاریخ شفاهی نیز مورد بررسی و تفسیر قرار می‌دهد. انقلاب اسلامی که می‌کوشید گفتگوی جدیدی را در گفتار مسلط جهان دوقطبی روزگار خویش مطرح سازد، در زمره حوادثی به شمار رفت که از این زاویه نیز می‌بایست نگریسته می‌شد. انقلاب

* عضو هیأت علمی گروه تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی.

شونده، که خود طیف گسترده و نسبتاً متنوعی از سیاستمداران نظام گذشته و موجود ایران، صاحب‌نظران، شاهدان عینی و دیگر آشنایان به انقلاب اسلامی را شامل می‌گردید، به عنوان منابع این پژوهش شناسایی شده‌اند. سپس، با توجه به نقش و جایگاه افراد و رویدادهای انقلاب و نیز با عنایت به میزان احاطه مصاحبه‌شوندگان بر حوادث، اطلاعات و ناگفته‌ها، از آنان خواسته شده است تا مشاهدات، تحلیلها و برداشتهایشان را بر اساس حوزه فعالیت و عملکرد خویش بازگویند. ناگفته پیداست که این شیوه نیازمند طرح پرسشهای علمی و دقیق بر مبنای اصول مصاحبه است. بنابراین این روش از نقطه نظر جستجوگری و کاوش علمی، بسیار سزاوار ستایش است؛ چه، دشواریها و نارساییها همواره مانع اینگونه تلاشهاست.

مصاحبه‌گر اصلی و فراهم‌آورنده این حجم عظیم اطلاعات، آقای باقر معین بود. او تصدی هیأتی را برعهده داشت که طی سفرهای متعدد به اقصا نقاط جهان، بویژه کشورهای فرانسه، امریکا، سوئیس و انگلیس و ایران، به جستجو و جمع‌آوری داده‌ها پرداخته است. این هیأت، سرانجام با کمک بهروز آفاق توانست نزدیک به ۳۰۰ ساعت نوار از گفتگوها و مصاحبه‌ها گرد آورد. این مجموعه با کمک خبرها، سخنرانیها و مصاحبه‌هایی که از قبل در آرشیو و بایگانی بی‌بی‌سی موجود بود تنظیم و تلفیق گردید و در نهایت به برنامه‌های ۱۱ ساعته تبدیل گشت. بدین ترتیب پس از ماهها تلاش، این تکاپو به ثمر نشست و در دهمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی به تاریخ ۲۲ بهمن ۱۳۶۷ پخش اولین مرحله از سلسله برنامه‌های داستان انقلاب آغاز گردید که بی‌وقفه تا ۳۱ اردیبهشت ۱۳۶۸ ادامه یافت و درست چهار ماه بعد پخش دومین مرحله آن با تغییراتی مجدداً از سر گرفته شد.

در این برنامه، که اول بار در ۲۸ قسمت جمعه

ایران به روایت رادیو بی‌بی‌سی تنها نمونه کوچکی از این گونه تلاشها محسوب می‌شود که از سوی محافل غربی برای شناخت انقلاب ایران صورت می‌گیرد. طرح بزرگتر کوششی است که به سرپرستی دکتر حبیب‌الله لاجوردی، از سال ۱۳۶۵ به این سو، در دانشگاه هاروارد امریکا با قدرت تمام در دست پیگیری و انجام است.

در تاریخ شفاهی می‌کوشند تا وقایع و تحولات گذشته را از زبان قهرمانان، حادثه‌آفرینان و ناظران رویدادها بازسازی نمایند و از تلفیق خاطرات، تحلیلها، نگرشها و قضاوت شخصیتها، رویکردی جدید، جذاب و جالب ارائه کنند. در مجموعه برنامه «داستان انقلاب» ایران به روایت رادیو بی‌بی‌سی نیز تحقق همین امر منظور نظر بوده است؛ چرا که، فراهم‌کنندگان آن در مقدمه این اثر خاطر نشان کرده‌اند که:

«شرح تاریخ این هفتاد سال از مشروطه تا انقلاب اسلامی» در کتابهای متعدد آمده و قصد ما بازگویی این تاریخ نبوده در «داستان انقلاب» عده‌ای از کسانی که خود، تاریخ معاصر ایران را ساخته‌اند یا در آن حاضر و ناظر بوده‌اند، به زبان خود و صدای خود، خاطرات، تجربه‌ها و مشاهدات خود را نقل کرده‌اند.»^۱

اما اینکه این مدعا تا چه حد با واقعیات سازگار است محور اساسی گفتگو و انتقاد ما را شکل می‌دهد. به هر تقدیر داستان انقلاب که به مناسبت دهمین سالگشت پیروزی انقلاب اسلامی از سوی گرداندگان رادیو بی‌بی‌سی تهیه و پخش گردید، صرف‌نظر از برخی جنبه‌های قابل نقد و بازنگری آن، از بسیاری جهات نیز شایسته تحسین و تقدیر است.

شواهد گواه آنند که این مجموعه بر اساس تدوین یک طرح علمی و بر محور یک چهارچوب و برنامه مشخص فراهم آمده است. به این معنا که ابتدا افراد و شخصیتهای مصاحبه

شبه‌ها از بخش فارسی رادیو بی‌بی‌سی پخش شد، بحث از نهضت ملی‌شدن صنعت نفت آغاز می‌شد و با پیروزی انقلاب در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ خاتمه می‌یافت. با ملاحظه‌ای تطبیقی پخش دوم این برنامه از جهانی با پخش اول متفاوت بود: الف) این برنامه در ۳۶ قسمت تنظیم شد و پخش آن از ۷ مهر ۱۳۶۸ آغاز و تا ۱۱ خرداد ۱۳۶۹ استمرار یافت.

ب) پخش اول نسبتاً با رویکردی بیطرفانه، علمی و تاریخی تدوین شده بود، و در آن به صراحت از حقایقی چون مداخلات فزاینده روس و انگلیس در ایران، استقلال‌طلبی و سلطه‌ناپذیری دکتر مصدق و امام خمینی، مفاسد آشکار و وابستگی‌های رژیم و خیانتها و توطئه‌ها سخن رفته بود؛ اما در پخش دوم رویکردهای مذکور یا حذف شد یا تا حدود زیادی آسیب دید و رویکردی جدید، که بیشتر رنگ و بو و سمت و سوی سیاسی داشت، جانشین آن شد.

به نظر می‌رسد تهیه‌کنندگان «داستان انقلاب» احتمالاً به دلیل انتقادات و اعمال نفوذهای سیاسی، تحت فشار قرار گرفته و به ناگزیر برخی بازنگریها و ملاحظات را در آن اعمال کردند. اگرچه دست‌اندرکاران رادیو بی‌بی‌سی با افزودن برخی فصلها و گفتارهای جدید و با این ادعا که بعضی از مطالب به دلیل فقدان ارتباط و پیوند منطقی با قضایا حذف گشته سعی نمودند بر ضعف این اثر سرپوش بگذارند؛ اما نیک پیدا بود که این تلاش علمی نیز متأثر از مواضع بی‌بی‌سی در قبال تحولات ایران بسیار رقیقتر گشته است. رادیو بی‌بی‌سی بعدها پخش دوم برنامه «داستان انقلاب» را در ۹ نوار کاست انتشار داد و کتابی نیز در این باره منتشر کرد،^۲ اما در کتاب و نوارها هیچ ذکری از پخش اول داستان انقلاب به میان نیامد. ج) پخش دوم برنامه داستان انقلاب از نظر مقطع تاریخی نیز قدری به عقبتر بازگشت و در حقیقت انقلاب مشروطه به عنوان نقطه آغاز در

نظر گرفته شد. تهیه‌کنندگان و مجریان این برنامه نیز برای توجیه این اقدام، در مقدمه کتاب چنین اظهار عقیده کرده‌اند:

«پایان داستان می‌دانستیم که روز ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ است؛ برای شروع آن باید مبدأ حوادثی را پیدا می‌کردیم که همه به هم وصل شده و به انقلاب انجامیده بود. مبدأ را انقلاب مشروطه گرفتیم که بنیاد مهمترین تحولات تاریخ معاصر ایران است.»^۳

به نظر می‌رسد این رهیافت در مقایسه با آثاری که امروزه درباره انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن نوشته می‌شود، دقیق و عالمانه انتخاب شده است. در برابر طیفی که می‌کوشند ریشه‌های انقلاب سال ۱۳۵۷ را در عوامل لاهوت و جبروت جستجو کنند و بنیادهای تاریخ آن را به داستان آدم (ع) تا خاتم (ص) و زندگانی پیشوایان معصوم (ع) پیوند دهند - و سرانجام بدرستی نتوانند فرضیات خویش را اثبات نموده و حق مطلب را به شیوه‌ای روشنمند و علمی ادا کنند - رهیافتی شایسته تقدیر است. چرا که ایران با انقلاب مشروطه به دوران جدید قدم نهاد. این انقلاب، فضای سیاسی و فکری کشور را دگرگون ساخت و در پی آن، ملت ایران نخستین تجربه سیاسی خویش را برای دخالت در سرنوشتش رقم زد. استبداد مطلقه لجام خورد و در جنبش مسلحی شدن صنعت نفت بیگانه‌ستیزی و استقلال‌خواهی نیز به آن اضافه گشت. در واقع انقلاب اسلامی دستاورد نهضت‌های پیشین را در پرتو اسلام گرد آورد و از همین رو است که این حرکتها با یکدیگر ارتباطی تنگاتنگ دارند.

به لحاظ محتوایی، در «داستان انقلاب» پس از نگاهی مختصر به انقلاب مشروطه، جنگ جهانی اول، حکومت رضاشاه، جنگ جهانی دوم در ایران، سالهای آغاز سلطنت محمدرضا پهلوی، واقعه آذربایجان و نهضت ملی‌شدن صنعت نفت، رویدادهای نزدیکتر به انقلاب اسلامی مورد

به چشم می‌خورد.

عسلاوه بر این، در تاریخ شفاهی، مصاحبه‌شوندگان عموماً از یکی رشته مسائل بی‌مانند، عده‌ای نگرانند که به عدم وفاداری یا حاکمیت جدید متهم شوند، عده‌ای نگران آینده خود، خانواده و اموالشان هستند. عدم تمایل عده‌ای به بیان خاطرات شاذ و ارزشمند برای عموم، نیز به دلیل محرمانه تلقی کردن آنهاست. عده‌ای نمی‌خواهند به دلیل عملکرد گذشته‌شان در معرض انتقاد قرار گیرند و بسیاری ملاحظات دیگر مانع از آن می‌شود که آنان حقایق را «آنگونه که اتفاق افتاده است» بیان کنند. نظر به همین موانع است که بسیاری از شخصیت‌های داخلی و خارجی با وجود نقش منحصر به فردشان، از همراهی و همکاری با تهیه‌کنندگان تاریخ شفاهی اجتناب ورزیده‌اند. البته این واقعیت را نیز نباید نادیده انگاشت که بدنامی امپریالیسم بیر انگلستان در ایران، که در بخش اعظم تاریخ معاصر ایران یکی از سدهای آهنین در راه توسعه و پیشرفت ایران تلقی شده است، و نفوذ هراس‌انگیز و اختاپوسی عوامل آن دولت، که در بسیاری از ساختارهای سیاسی اجتماعی ایران، ریشه دواینده بود، خود مانعی در این راه محسوب می‌شد چه نظریه توطئه را حول محور این کشور دامن می‌زد. همین دیدگاه آمیخته با سوءظن نسبت به دولت انگلستان تا حدی به رادیو بی‌بی‌سی نیز قابل تسری است. زیرا رادیو بی‌بی‌سی نیز در ایران سابقه چندان درخشانی نداشته است؛ چه فعالیت‌های این رادیو، با برنامه‌های از پیش طراحی شده و هماهنگ علیه رضاشاه در سالهای جنگ جهانی دوم آغاز گردید و در دوران مبارزات برای ملی شدن صنعت نفت، به کارشکنی و سخن‌پردازی علیه این نهضت بزرگ و شکوهمند ایرانی پرداخت. نهضتی که اساس سلطه امپریالیسم فرتوت بریتانیا را در ایران هدف گرفته بود.

بررسی قرار می‌گیرد. قیام ۱۵ خرداد و فضای سیاسی-اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی دهه‌های ۴۰ و ۵۰، همچنین سلسله حوادثی که جرقه‌های اول انقلاب را شکل دادند تشریح می‌شود و سرانجام، سقوط پای‌ارکان رژیم و اعتصابات و تظاهراتی که به پیروزی انقلاب در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ انجامید مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در کتاب به سرعت و با نگاهی اجمالی انقلاب مشروطه مورد ملاحظه قرار می‌گیرد، عوامل و زمینه‌های پیدایش این نهضت، چگونگی و شیوه‌های مبارزه گروه‌ها و اقشار درگیر در این انقلاب، شعارها و اهداف آن و بسیاری مسائل دیگر ناگفته می‌ماند. اما عامل پیونددهنده میان این نهضت در سال ۱۲۸۵ و انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ به خوبی تبیین می‌گردد:

«انقلاب نقطه آغاز ندارد؛ [بلکه] تحول تند است در امتداد تاریخ. از این رو ریشه‌های انقلاب ایران را باید در تحولات پیشین جست که شاید مهم‌تر از همه نهضت مشروطه باشد... آرمان‌های مشروطیت، یعنی آزادی، استقلال و حکومت قانون پس از هفتاد سال آرمان‌های انقلاب بود.»^۴

این پیوند منطقی، تاریخی و موضوعی میان مصاحبه‌ها و اطلاعات فراهم آمده بی‌تردید یکی از نقاط قوت این پژوهش است. مصاحبه‌ها و گفتارها برغم شیوه‌های بیان و مواضع متفاوت گویندگان آنها، چنان به هم گره خورده‌اند که گویی در یکدیگر تنیده شده‌اند. این دقت و ظرافت که تا سرحد وسواس پیش رفته، توانسته چنان تصویری از حوادث ارائه دهد که گویی همه با یک قلم و با یک بیان نگاشته شده است. اهمیت این موضوع زمانی بیشتر درک می‌شود که بدانیم مصاحبه‌شونده کمتر می‌تواند اندیشیده و سنجیده سخن بگوید یا مکنونات، خواسته‌ها، اندوخته‌ها و تجربیاتش را به شکلی منسجم سازماندهی کند؛ حال آنکه در نگارش معمولاً چنین معضلی کمتر

صرف‌نظر از هیاهو و جنجال‌هایی که این بنگاه خبر پراکنی علیه نهضت ملی ایران برانگیخت، در سالهای پایانی حاکمیت پهلوی دوم، بار دیگر رادیسوی بی‌بی‌سی علیه رژیم محمدرضاشاه موضع گرفت. تا آنجا که به نظر می‌رسید با هواداران انقلاب همصدا گشته است؛ اما این خوش‌باوری با پیروزی انقلاب اسلامی و آشکار شدن ماهیت حاکمیت نوین‌جمهوری اسلامی سرعت به یک سوءظن مفرط مبدل گردید. چه، این رادیو بار دیگر تغییر چهره داد و پایگاهی علیه حکومت اسلامی شد و بدین ترتیب نشان داد که همه تلاش بریتانیا برای براندازی رژیم پهلوی همچون دوران مشروطه، کوششی برای رخنه در نظام جدید در ایران بوده است. به همین دلیل، بسیاری از صاحب‌نظران و آگاهان داخلی بویژه کسانی که در صحنه‌های گوناگون انقلاب نقش اساسی داشتند، از گفتگو با این رادیو پرهیز می‌کردند. در نتیجه، تلاش علمی دست‌اندرکاران بی‌بی‌سی، قربانی ملاحظات سیاسی گشت که خود واکنشی منطقی و برآیندی طبیعی از اقدامات این رادیو و نیز سیاستهای دولت انگلیس در قبال ایران بود. بدیهی است به دلیل فقدان همین جنبه، بزرگترین ضعف تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی به روایت بی‌بی‌سی نمایان گشت که همانا فقدان اطلاعات و بازتاب دیدگاهها، قضاوتها، نگرشها، تجربیات و خاطرات رهبران و کارگزاران انقلاب به عنوان نقش‌آفرینان اصلی صحنه‌های انقلاب و مخالفان سازش‌ناپذیر شاه است.

در سراسر سلسله برنامه‌های «داستان انقلاب»، با ۵۵ نفر مصاحبه شده است که این مصاحبه‌ها در کتاب نیز منعکس شده است. اما چنانکه پیداست همه این شخصیتها مستقیماً مورد مصاحبه قرار نگرفته‌اند و رادیو بی‌بی‌سی از صدا، پیام و نوار سخنرانی و مصاحبه‌های گذشته آنان، که در آرشیو خود داشته، استفاده کرده است.

شخصیتهایی چون امام خمینی (س)، آیت‌الله خامنه‌ای، دکتر بهشتی، آیت‌الله سیدکاظم شریعتمداری، دکتر علی شریعتی، آیت‌الله طالقانی، صادق قطب‌زاده، دکتر محمد مصدق، آیت‌الله منتظری، آیت‌الله عبدالکریم موسوی اردبیلی، حجت‌الاسلام و المسلمین علی‌اکبر هاشمی رفسنجانی، امیر عباس هویدا، دکتر ابراهیم یزدی، جمعی کارتر، دکتر فریدون کشاورز، آیت‌الله سیدصادق روحانی، سیدحسن تقی‌زاده، شرف پهلوی و فرح پهلوی از جمله این افراد به شمار می‌روند. استفاده‌اینگونه از نظریات این افراد ضایعه‌ای علمی برای این اثر شفاهی محسوب می‌گردد.

باقر معین و بهروز آفاق در مقدمه‌ای که به انگیزه انتشار این اثر نگاشته‌اند منابع مورد استفاده یا شخصیتهای مصاحبه‌شونده را با توجه به خصایص برجسته‌شان به اختصار برشمرده‌اند. در آغاز معرفی این چهره‌ها، یکی از آنان به حق چنین اظهار داشته است:

«دیدن و سخن گفتن با انقلابیون یا انقلاب‌ستیزان و انقلاب‌گریزان، دنیای دیگر را در برابر من می‌گشود، قدرت و ضعف شخصیت، قرصی و یا سستی بیش، شیوه نگرستن به واقعیات و یا پناه‌بردن به خیالات - سرانجام مشکلتراز همه برای من شنیدن چندین روایت بود از یک امر واقع».

در این عبارات کوتاه، چکیده‌ای از دشواریهای تدوین تاریخ شفاهی بویژه از نظر تهیه و تدارک مصاحبه و نیز روان‌شناسی شخصیتها بیان شده است. با افرادی مانند حاج محمد شانه‌چی از جبهه ملی و از یاران آیت‌الله طالقانی و بازاریان تهران، ارتشبد قره‌باغی از سران بلند پایه ارتش شاهنشاهی و نویسنده دو کتاب درباره انقلاب اسلامی، دکتر شاپور بختیار، دکتر علی امینی، دکتر ابوالحسن بنی‌صدر، دکتر کریم سنجایی، دکتر احسان نراقی، داریوش همایون،

و سران انقلاب در طیفهای گوناگون فکری و سیاسی در نظر گرفته شده بود که احتمالاً بسیاری از آنان به دلیل سوابق ناپسند مناسبات بریتانیا و مواضع غرض‌آلود بی‌بی‌سی در قبال تحولات ایران، از مصاحبه احتراز نمودند. صرف‌نظر از اسلام‌گرایان و نیروهای انقلابی که به نظر می‌رسد از این گفتگو سرباز زده‌اند، رهبران و هواداران جناحهای دیگر فکری و سیاسی نیز دعوت به مصاحبه نشده‌اند. از آن جمله می‌توان از روشنفکران، اندیشمندان و نویسندگان سالهای پیش از انقلاب یاد کرد که ادبیات مبارزه را رقم زدند و گفتار و آثار آنان در اضمحلال رژیم پهلوی و طراحی آرمانهای فکری و سیاسی انقلاب سهم بوده یا دست کم می‌توانسته است تأثیر این جریانها را بر روند انقلاب روشن نماید. علاوه بر این، می‌توان از حذف نیروهای به اصطلاح چپ - به معنای وسیع آن - از فهرست شخصیت‌های مورد مصاحبه یاد کرد که به هر صورت مدعی ایفای نقش‌های مهمی برای خود بودند یا می‌توان از هواداران مشی مبارزات مسلحانه و قهرآمیز نام برد که اساساً نامی از آنها به میان نیامده و فعالیتهای آنها - اگرچه ممکن است اندک به نظر آید - مورد اعتنا قرار نگرفته است. در برابر، به همان نسبت نقش نیروهای ملی‌گرا برجسته‌تر نمایانده شده است. به هر صورت، محدودیتهای اعمال شده در انتخاب مصاحبه‌شوندگان، داستان انقلاب را از زوایای گوناگون با تنگناها و ناگفته‌های فراوان مواجه ساخته است که در سطور بالا به برخی از آنها اشاره شد. به همین دلیل داستان انقلاب از هدف اساسی آن، که «عده‌ای از کسانی که خود تاریخ معاصر ایران را ساخته‌اند یا در آن حاضر و ناظر بوده‌اند به زبان خود و با صدای خود خاطرات، تجربه‌ها و مشاهدات خود را نقل کنند»^۹ فاصله گرفته و این نقیصه صد البته بسیار چشمگیر است. اگر مشکل منابع و اطلاعات به درستی مرتفع

دکتر کریم لاهیجی، محمدعلی جمالزاده، ارتشبد فریدون جم و اردشیر زاهدی گفتگوهایی صورت گرفته و گفتارشان به گونه‌ای موجز و گذرا مورد بررسی قرار گرفته است. این شخصیتها عموماً در اروپا زندگی می‌کردند و امکان مصاحبه با آنان بسی آسانتر از مصاحبه‌های افرادی که در دیگر نقاط جهان زندگی می‌کردند بوده است.^۶

بر اساس شواهد موجود، برای مصاحبه با شخصیت‌های مورد نظر در کشور آمریکا فهرست بلندبالایی تهیه گردید: جیمی کارتر، سایروس ونس وزیر خارجه وقت آمریکا، دریادار ترنر، رئیس سابق سیا، ژنرال هایزر، گری سیک، برژینسکی و از نخست‌وزیران ایرانی مهندس شریف امامی، ارتشبد ازهارای، دکتر جمشید آموزگار، و در کنار آنها دکتر کریم سنجابی و رضا پهلوی عناوین این سیاهه را تشکیل می‌دادند. طبیعتاً گفتگو با آنها می‌توانست زوایای بیشتری از ناگفته‌های انقلاب را بگشاید. اما به زودی و پیش از رفتن هیأت مصاحبه‌گر به آمریکا، آشکارا مسجل شد که سخن‌گفتن با نخست‌وزیران سابق اساساً ممکن نیست.^۷ برژینسکی رخت سفر بسته، دریادار ترنر هم شرایطی ویژه برای مصاحبه در نظر گرفته که تحقق آن عملی نمی‌نماید. جیمی کارتر نیز به دلیل محدودرات سیاسی، از گفتگو درباره ایران، برخلاف وعده قبلی عذر خواست. سرانجام از این فهرست نسبتاً طولانی، تنها گری سیک، مشاور پیشین امنیت ملی، و سایروس ونس توانستند اطلاعات خود را در اختیار مصاحبه‌گران قرار دهند.^۸ بدین ترتیب سفر به آمریکا رهاورد قابل ملاحظه‌ای از نظر جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های تاریخی در برنداشت این نیز در شمار ضعفها و کاستیهای این اثر محسوب می‌گردد.

از مقدمه این اثر و اظهارات گردآورندگان آن، چنین برمی‌آید که در طرح تفصیلی آنها برای تدوین تاریخ شفاهی، تعداد کثیری از شخصیتها

گردد، باز در تاریخ شفاهی برخی ملاحظات، احتیاطها بویژه در تحلیل مصاحبه‌ها از نظر فردی ضرورت قطعی خواهد داشت. تأثیرپذیری مصاحبه‌شونده از مقتضیات کشور و تحولات جهانی، اصل پیشداوری، منافع شخصی و نیز میزان اشراف و تسلط فرد بر ماجراهایی که به بیان آن همت گماشته است، می‌بایست مد نظر قرار گیرند.

معضل مهمتر که متأسفانه در شرح حال نویسی و خاطره‌گویی بویژه در دوران اخیر در ایران خود را بس خوبی نمایانده است، برجسته‌نمودن نقش قهرمانان یا نقش خود در متن رخدادهای تاریخی است که این مشکل حتی در عناوین برخی از این خاطرات نیز آشکارا چهره بسته است: **زندگانی من یا تاریخ اجتماعی اداری دوره قاجاریه، شرح زندگانی من یا روشن شدن تاریخ صدساله و من و خاندان پهلوی** نمونه‌ای از این مبالغه‌هاست. به هر صورت هشدار جدی این است که مصاحبه عموماً فرضی برای برخی فراهم می‌آورد تا نقشهای بسیار برجسته‌تری به خود اختصاص دهند که شاید هیچ‌گاه سزاوار یا لایق آن نبوده‌اند. در این مجموعه نیز به نظر می‌رسد که ارتشبد عباس قره‌باغی، دکتر شاهپور بختیار، دکتر ابوالحسن بنی صدر و گاه دکتر کریم سنجابی و برخی دیگر به این ورطه هولناک سقوط کرده‌اند. همچنین اردشیر زاهدی، داماد شاه و سفیر ایران در امریکا، همواره در جای جای این اثر کوشیده است تا از شاه چهره‌ای آرمانی، آزادبخواه، قانون‌گرا، بشر دوست و به دور از خشونت تصویر کند و در حقیقت گرفتار بتهای شخصیت شده است.

از دیگر مخاطرات این شیوه، این واقعیت است که مصاحبه‌شونده فرصتی مغتنم می‌یابد تا به توجیه تلاشها و عملکرد گذشته خویش پرداخته و خود را از گزند اتهامات و لغزشها

برهاند یا به هواداری از جناح، شخص، گروه یا سیاسی خاص پردازد و دیگران را با استفاده از این امکان فراهم آمده لکه‌دار نموده و جریانه‌ها و سیاستهای مقابل خویش را بکوبد. از نکات قابل ملاحظه داستان انقلاب گفتارها و ادعاهای بی‌اساس شخصیت‌های عالی‌رتبه حکومت شاه است که پس از گریختن از ایران و در پی فروپاشی نظام شاهنشاهی، گناه این رویداد تاریخی را، که بیش از همه آنها به عنوان بلندپایگان رژیم آسیب وارد ساخته، به گردن یکدیگر بیاندازد و حادثه یا جریان خاصی را برجسته نمایند. از نمونه این رفتار می‌توان اظهارات متقابل و مناقض ارتشبد قره‌باغی و دکتر شاهپور بختیار را در نظر آورد که همدیگر را در جریان اضمحلال حاکمیت خاندان پهلوی بشدت متهم ساخته‌اند.

یکی از نکات مثبت در **تاریخ شفاهی**، آشنایی با روحیه، طرز تفکر، نگرش، برداشت و قضاوت قهرمانان است. البته خاطرات روزانه یا روزشمار زندگی، ما را با دیدگاههای گوینده در هر مقطع خاص تاریخی آشنا می‌سازد؛ اما در خاطرات مبتنی بر حافظه، نویسنده یا گوینده دیدگاه و نگرش امروزی خود را منعکس می‌کند. در حالت دوم طبیعی است که گوشه‌هایی از زندگانی نویسنده یا ابعادی از حادثه‌ای که وی در آن نقش آفریده است، ناگفته می‌ماند یا به دلیل وضع امروزینش به صورتی دیگر بازتاب می‌یابد که با واقعیات و ارزشهای کنونی‌اش سازگاری داشته باشد و یا تحت تأثیر جریانه‌های خاص و تحولات موجود جامعه قرار گیرد. گاه اتفاق می‌افتد که گوینده نسبت به گذشته‌اش حالتی انتقادی می‌گیرد و همین واقعیات سبب می‌شود تا خاطرات به گونه‌ای غیر از آنچه اتفاق افتاده است، عرضه گردد. آنان که با توجه به حافظه به گذشته می‌نگرند و با این سرمایه می‌خواهند تاریخ را بازسازی کنند، معمولاً کلان‌نگر و کل‌گرا هستند؛ اما کسانی که مبتنی با خاطرات روزانه سخن

«بسنده هم در آن موقع مطالعه حقوقی می‌کردم که به چه ترتیب این اختلاف ایران با انگلیس راجع به مسأله نفت یک صورت قطعی پیدا بکند. بنده در فکر متوجه شدم که تنها راه این کار، ملی کردن است والا به ترتیب دیگری انگلیسیها حاضر به اصلاح نخواهند بود...»^{۱۱}

می‌بینیم که در این سخنان دکتر سنجابی تلویحاً خود را طراح و بنیانگذار اندیشه ملی کردن صنعت نفت مطرح می‌کند؛ اما شواهد و قرائن آشکارا نشان می‌دهد که این ابتکار از ابداعات شخص دکتر مصدق یا مشاور نزدیکش دکتر حسین فاطمی بوده است. با این همه، دکتر مصدق در خاطرات خود می‌نویسد دکتر فاطمی اولین بار این اندیشه را مطرح ساخت و در این ابتکار خود از شیوه دولت انگلیس استفاده نمود که برای بالابردن منافع ملتش بسیاری از صنایع را ملی اعلام کرده است.^{۱۱}

در این خصوص همچنین می‌توان از سخنان آقاسی حسن شریعتمداری، فرزند آیت‌الله شریعتمداری، یاد کرد که می‌کوشد از دیدگاهها و مواضع پدرش در برابر نگرشهای خاص امام خمینی (س) دفاع نموده و آنها را بسیار مترقیانه‌تر و پیشرفته‌تر از مواضع امام ارزیابی کند. او می‌گوید در قضایای اصلاحات ارضی تا آن زمان میان صفوف روحانیت اتفاق نظر وجود داشت؛ اما بر اثر اختلاف مواضع میان پدرم و امام خمینی (س) در این مواضع هماهنگی شکاف افتاد. اختلاف بر سر این بود که:

«آقای خمینی قضیه را یک قضیه سیاسی برای مبارزه با شخص شاه و بر سر قدرت می‌دید، آیت‌الله شریعتمداری به دیکتاتوری و عدم رعایت موازین قانون اساسی در آن زمان مستعرض بود؛ ولی برای روحانیت نقش بخصوصی قائل نبود...»^{۱۲}

در حالی که مبارزه امام خمینی (س) با شخص شاه و بر سر قدرت نبود، بلکه ایشان نیز

می‌گویند، عموماً جزئی و دقیق نگردد به همین دلیل در حالت اول مصاحبه‌شوندگان دچار بی‌دقتی و گاه اشتباه می‌شوند و گاه نیز نیروی تصفیه حساب با دیگران و کوبیدن و فروکاستن مخالفانشان بر آنان چیره می‌گردد. البته در ماجرای «داستان انقلاب» تلاش شده است تا حتی الامکان از بازیگران صحنه‌ها و نقش‌آفرینان رویدادها یا ناظران با آنها دعوت به مصاحبه گردد و به عبارت دیگر، افراد متناسب با تخصصشان، در حوزه‌هایی از زندگی اجتماعی یا سیاسی سخن بگویند که از شهرت و اعتبار برخوردار بوده‌اند.

برای حصول به این هدف، مجریان این برنامه با هماهنگیها و تماسهای قبلی، مجالی را برای مصاحبه‌شوندگان فراهم آورده تا با مروری بر خاطرات، حافظه و اسناد و مدارک و با طرح سؤالات متناسب، دیدگاهها و اندوخته‌های خویش را سازمان دهند و در واقع از اتکای صرف به حافظه پرهیز کنند. اما طبیعی است بسیاری از این افراد نتوانسته باشند خاطرات روزانه یا حوادث و رویدادهای آن روزگار را بدرستی تشریح کنند؛ لذا می‌بینیم کسانی چون ارتشبد قره‌باغی مدام به کتاب خود ارجاع می‌دهد و تعدادی دیگر نیز با مطالعه آثار نگاشته شده در فاصله سالهای پس از انقلاب پاسخهای دلخواه خود را ارائه می‌کنند.

برخی از معایب عمده تاریخ شفاهی برشمرده شدند و به تناسب نیز نمونه‌هایی عرضه گردید، در ادامه به تعداد بیشتری از این عوامل اشاره می‌کنیم. یکی از مخاطرات تاریخ شفاهی، بزرگ‌نمودن نقش خود یا قهرمانان مورد علاقه است که در این کتاب نمونه‌های متعددی از آن می‌توان یافت. دکتر کریم سنجابی درباره‌ی طرح اندیشه ملی‌کردن صنعت نفت می‌گوید:

ابتدا در چهارچوب اسلام و قانون اساسی مبارزاتش را پیش می‌برد و سپس به نفی نظام شاهنشاهی گرایش یافت.

در جای جای این اثر، دکتر علی امینی نیز به توجیه عملکرد خویش پرداخته و در نتیجه بسیاری از ارتباطات و مناسبات گذشته خویش را در برخی قضایا یکسره انکار کرده است که از آن جمله، گسرایش به امریکا و امضای قرارداد کنسرسیوم نفتی در ۱۳۳۴ ش است.

ارتشبد عباس قره‌باغی و داریوش همایون، وزیر اطلاعات و جهانگردی، کاملاً از نگاه امروزین و با توجه به وضعیت کنونی خود به انقلاب می‌نگرند و از آنجا که همه فرصتها، موقعیتها و امکانات فراوان و مسلطشان در رژیم گذشته را از دست داده‌اند و انقلاب منافع آنها را از اساس متزلزل ساخته، با لحنی خصم‌آلود به این رویداد بزرگ تاریخ جهان می‌نگرند و هر دو، آن را فاجعه و عامل بدبختی ایران تلقی می‌کنند.

ارتشبد قره‌باغی در تحلیل واقعه ۱۷ شهریور و حوادث پس از آن می‌گوید: این حادثه سرانجام باعث پیروزی انقلاب و «بدبختی امروز مملکت» گردید.^{۱۳} داریوش همایون نیز در قضاوتی مشابه درباره قیام ۱۵ خرداد اظهار می‌دارد: «دولت علم با قاطعیت در مقابل تظاهرات ۱۵ خرداد ایستاد در نتیجه مملکت را دست کم ۱۵ سال زودتر از این فاجعه نجات دادند...»^{۱۴} بدیهی است که افرادی با چنین صراحت و مواضع خصمانه و آشکار کمتر می‌توانند در مدعایشان صادق یا بیطرف باشند. بنابراین تاریخ شفاهی را همواره با احتیاط باید مطالعه کرد. نامبرده در فرازی دیگر از پذیرش یک واقعیت دیگر نیز شانه خالی می‌کند. ماجرا از این قرار است که در ۲۶ شهریور ۱۳۵۷ از سوی کارکنان بانک مرکزی سندی انتشار می‌یابد که به موجب آن برخی از صاحب منصبان کشور با نام و نشان و سمت، جمعاً مبلغی بالغ بر دو میلیارد دلار ارز از کشور خارج می‌کنند که داریوش

همایون یکی از همین افراد است. اما وی این مدعا را به کلی تکذیب می‌کند و دلایل متعددی برای این اقدام برمی‌شمرد. از جمله اینکه مطابق قوانین آن روز ایران خروج ارز اساساً جرم تلقی نمی‌شد و به علاوه کسانی که نامشان در فهرست خارج‌کنندگان ارز جای گرفته بود، اکنون به لحاظ مالی وضعیت درخشانی ندارند؛ در نتیجه این روایت از اساس صحیح نبوده است. اما از آنجا که یکی از نقاط قوت و شایسته تقدیر این اثر، انعکاس دیدگاهها و نظریات متفاوت در مورد قضایای گوناگون است، احسان تراقی چنین اظهار می‌کند که به دلیل نفوذ قوی و فعالیت فراوان عناصر چپ، احتمالاً صفرهای اضافی جلوی ارقام ابداع نوشته شده و به دلیل فساد رژیم معمولاً پذیرفته می‌شد، لذا این مبلغ گزافه نوشته شده است. در پایان دکتر ابوالحسن بنی صدر که پس از انقلاب، مدتی وزیر دارایی بود، اصل ماجرا را با اتکا به اسناد و شواهد تأیید می‌کند؛ ولی اعتراف می‌کند پس از مطابقت با اسناد، در صورت اسامی تغییراتی صورت گرفت و در نهایت اسامی دقیق و مستند انتشار یافت.^{۱۵}

یکی از شیوه‌های ستایش انگیز بی‌بی‌سی بویژه در تحلیل رویدادها، جریانه‌ها و حوادث سیاسی، بررسی آن از زوایای مختلف و گفتگو با صاحب‌نظران و متخصصان، با گرایشها و رویکردهای خاص است. در تاریخ شفاهی اگر چه به دلیل عدم حضور جناحهای مختلف فکری و جریانه‌های متنوع و مدعی سیاسی، این ضعف بشدت، وجود دارد؛ اما برغم کم بودن منابع در مورد برخی حوادث و رویدادها، به این مساله به شکلی بارز و نمایان - با وجود خالی بودن جای کسانی که حرفهایی برای گفتن دارند - و بسیار جالب و جذاب پرداخته شده است که در سطور پیشین، نمونه‌ای از آن نقل گردید. نمود آشکار این شیوه را در تحلیل وضعیت ارتش شاهنشاهی و نخستین جرقه‌های انقلاب، بویژه در رویداد ۱۷

استبداد مطلق رضاشاه آسیبهای جدی دیده و زخمهای کاری خورده‌اند، سعی داشتند از احمدشاه چهره‌ای مصلح، دموکراتیک و پادشاه کمال مطلوب و میهن‌پرست تصویر کنند؛ اما حقیقت این است که احمد شاه بسان همه پادشاهان گذشته از جهات عدیده، ضعفهای نمایانی داشت. او از زمره معدود افرادی بود که از آغاز در جریان مذاکرات محرمانه منتهی به عقد قرارداد، حضور داشت و از انگلیسیها پول و وعده‌های کلان مالی دریافت نمود. اسناد نویافته؛ بویژه اسناد وزارت خارجه بریتانیا به صراحت از این نقش پرده برداشته‌اند.^{۱۷}

خطاهایی از این دست در جاهای دیگر نیز به چشم می‌خورد؛ ارتشبد فریدون جم روزنامه شورش به سردبیری کریم پور شیرازی را با روزنامه مود امروز به مدیریت محمد مسعود اشتباه گرفته است.^{۱۸} در کنار آن برخی رویدادها به درستی تحلیل و تبیین نگشته‌اند. رویدادهایی چون ماجرای حکومت نظامی در اصفهان که مصاحبه‌شوندگان از بیان علت اعتراض مردم این شهر خودداری ورزیده‌اند و یا برخی جریانهای مهمتر عمداً مورد اغماض قرار گرفته که به عنوان نمونه می‌توان از جشنهای ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی، روابط خارجی ایران در سالهای دهه ۴۰ و ۵۰، نقش ژاندارمی ایران در خلیج فارس و از فعالیتهای و عملکردهای ساواک و نیروهای امنیتی رژیم یاد کرد. همچنین از علل ناتوانی دولتها در مواجهه با انقلاب، کارآمد نبودن احزاب دولتی، مشی مبارزات مسلحانه و قهرآمیز و از جمله ترورهایی که نسبت به منصور، نخست وزیر وقت، و شخص شاه انجام گرفت، سیمای مخالفان شاه و طبقه‌بندی آنها به لحاظ شیوه‌های مبارزه و اهداف و آرمانها و نفوذ و تشکیلاتشان، ادبیات سیاسی دوران اختناق، مفاهیم واژه‌ها و سمبلهای مبارزه، چگونگی و علت فراگیر شدن رهبری امام خمینی (س) در انقلاب اسلامی و

شهریور یا جمعه سیاه، شاهدیم که از زوایای مختلف و با رهیافتها و دیدگاههای متفاوت به قضیه نگریسته شده و نهایتاً برنامه‌ای جالب و شنیدنی تدوین گردیده است.

در کنار جنبه‌های یاد شده، باید از برخی لغزشها یا خطاهای تاریخی نیز یاد کرد که در سراسر این اثر خواه ناخواه دیده می‌شود. در فاصله سالهای پیروزی مشروطیت در ۱۲۸۵ تا کودتای ۱۲۹۹، جنبشها، خیزشها و نهضتهای فراوانی در ایران اتفاق افتاد که در برخی از آنها آرمانهای بلندی تعقیب می‌شد. این آرمانها بی‌شبهت به برخی شعارها و اهداف انقلاب ۱۳۵۷ نبود که در این اثر، کمتر نامی از آنها به میان آمده است. مذاخلات فزاینده قدرتهای خارجی و معاهدات استقلال‌براندازی چون قراردادهای ۱۹۰۷ - ۱۹۱۵ و نیز قرارداد تحت‌الحمایگی مستور ۱۹۱۹ آن چنان که در ایران مؤثر واقع شدند، مورد مذاقه قرار نگرفته و بعضاً با تحلیلهای ناقص و یکسویه به گفتگو گذاشته شده‌اند. به عنوان نمونه، دکتر سیف‌پور فاطمی درباره علت بی‌اعتبار شدن قرارداد ۱۹۱۹ چنین اظهار نظر می‌کند:

«یک عده از میلیون مانند مصدق و محتشم‌السلطنه و ممتاز الدوله و دیگران بر ضد این قرارداد قیام کردند، خود احمد شاه هم که پادشاه مملکت بود، کمک کرد و قرارداد را از بین بردند».^{۱۶}

در الغای این قرارداد علاوه بر شخصیت‌های یاد شده، سید حسن مدرس نقش محوری داشت که از او سخنی به میان نیامده است. علت ضعف و خطای آشکار این تحلیل، نقشی است که آقای سیف‌پور فاطمی به سلطان احمد شاه قاجار در الغای قرارداد ۱۹۱۹ بخشیده است. این موضوع یکی از مناقشه‌انگیزترین مباحث در سراسر زندگی احمد شاه بوده است. طیف گسترده‌ای از مورخان و ملی‌گرایان و همه کسانی که از دوران

چگونگی بسیج مردمی و پیوستن اقشار مختلف به صف انقلاب و به برخی جنبه‌های دیگر، با وجود نیاز آشکار، پرداخته نشده است. البته نباید فراموش کرد که بسیاری از این حقایق، قربانی اهداف سیاسی گشته‌اند.

به علاوه در این اثر از فرضیات و نظریه‌های مطرح شده درباره علل بروز انقلاب، که غالب آنها نیز توسط نظریه‌پردازان غربی مطرح گشته است، سخنی به میان نیامده و به آنها پاسخی گفته نشده است.

یادداشتها:

(۱) انقلاب ایران به روایت بی‌بی‌سی، به کوشش عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۷۲، مقدمه، صص بیست و هفت.

(۲) تحریر تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی ایران، (مجموعه برنامه «داستان انقلاب» از رادیو بی‌بی‌سی)، به کوشش عمادالدین باقی، قم: نشر تفکر، ۱۳۷۳، صص ۳۳.

(۳) انقلاب ایران به روایت بی‌بی‌سی، صص ۲۸.

مجموعه برنامه‌های «داستان انقلاب» سرانجام صورتی مدون و مکتوب یافت و در ایران توسط دو تن از پژوهندگان تاریخ معاصر ایران به زیور طبع آراسته گشت: نخست، کتاب انقلاب ایران به روایت بی‌بی‌سی، بود و دوم، کتاب تحریر تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی به روایت بی‌بی‌سی.

ویژگی اثر نخستین، این است که علاوه بر پیشگفتار دکتر هوشنگ مهدوی، مقدمه و یادداشت نسبتاً مفصلی از سوی گردآورندگان و تهیه‌کنندگان برنامه «داستان انقلاب» به آن ضمیمه گشته است که ظاهراً آقایان باقر معین و بهروز آفاق، نگارش آن را بر عهده داشته‌اند. این کتاب همچنین دارای پیوستها و ضمایم مفصلی است که در آن سال شماری از سلسله فاجار تا پایان عصر پهلوی و چندین سند تاریخی از خطابه مظفرالدین شاه در گشایش نخستین مجلس شورای ملی در مهرماه ۱۲۸۵ تا فرمان نخست‌وزیری مرحوم مهندس بازرگان توسط امام خمینی (س) در بهمن ماه ۱۳۵۷ دیده می‌شود. در مؤخره کتاب نیز ناشر، نقد مفصل اما

کم‌مایه‌ای، که با اثر ارتباط چندانی ندارد، بر آن افزوده است. اثر دوم، فاقد هرگونه مقدمه‌ای است؛ اما به لحاظ جامعیتش در فهرست عناوین و بویژه اشتمالش بر دور اول و دوم سلسله برنامه‌های «داستان انقلاب» بر اثر اول برتری چشمگیری دارد. در پیشگفتار مفصل آن نیز آقای باقی، این کتاب و محتوای آن را نقد و بررسی نموده است. شاخصه دیگر این اثر، نگارش لفظ به لفظ کلمات، عبارات و ترکیبات به شیوه ادا شده در مصاحبه است؛ حال آنکه دکتر هوشنگ مهدوی با ویرایش خود، سخن‌گفتاری را به نوشتاری مبدل نموده است. در پیوست نیز علاوه بر دو سخنرانی در مورد رضاخان و شهریور ۱۳۲۰، معرفی مختصری از شخصیت‌های مورد مصاحبه و دیگر فعالان نهضت به عمل آمده است.

(۴) همان، صص ۵.

(۵) همان، مقدمه، صص بیست و دو.

(۶) همان، صص بیست و سه - بیست و پنج.

(۷) همان، صص بیست و پنج و بیست و شش.

(۸) همان، صص بیست و شش و بیست و هفت.

(۹) انقلاب ایران به روایت بی‌بی‌سی، به کوشش عبدالرضا هوشنگ مهدوی، مقدمه، صص ۲۸.

(۱۰) همان، صص ۶۳.

(۱۱) خاطرات و تأملات مصدق، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی، چاپ هشتم، ۱۳۵۷، صص ۲۳۰ - ۲۳۹.

(۱۲) انقلاب ایران به روایت بی‌بی‌سی، صص ۱۱۸ - ۱۱۹.

(۱۳) همان، صص ۱۲۳.

(۱۴) همان.

(۱۵) همان، صص ۲۴۳.

(۱۶) همان، صص ۲۶ و ۲۷.

(۱۷) محمدجواد شیخ‌الاسلامی، سپه‌ای احمد شاه قاجار، تهران: نشر گفتار، ج ۱، ۱۳۶۸.

(۱۸) داستان انقلاب، صص ۹۲ و ۹۳.

ضمیمه مباحث خمس، رجم و ارتداد، تألیف محمد جواد موسوی غروی، ترجمه از متن عربی و ویرایش علی اصغر غروی، تهران: اقبال، ۱۳۷۷.

- اصول حاکم بر مجازاتها (در حقوق کیفری ایران)، تألیف ابراهیم تقی‌زاده و اشان، تهران: بیک ایران، ۱۳۷۷.

- اجود التقريرات (تقریراً لابحاث محمد حسین الغروی النائینی)، گردآورنده ابوالقاسم الخویی، قم: مؤسسه صاحب الامر (عج)، ۱۴۱۹ ق. / ۱۳۷۷.

- ماهیت حقوقی دیات، منصور میرسعیدی، تهران: نشر حقوقدان، ۱۳۷۷.

- ترمینولوژی حقوق جزای اسلامی، تألیف جعفر ارجمند دانش، بناب: اعظم، ۱۳۷۷.

- ۵۰۰ سؤال و جواب در ارتباط با مسائل بانوان، تألیف محی الدین مستو، ترجمه عبدالعزیز سلیمی، تهران: احسان، ۱۳۷۷.

- فرهنگ اصطلاحات اصولی، تألیف محمد حسین مختاری مازندرانی، تهران: انجمن قلم ایران، ۱۳۷۷.

- فرهنگ اصطلاحات فقهی، مؤلفان محمد حسین مختاری و علی اصغر مرادی، تهران: انجمن قلم ایران، ۱۳۷۷.

- دروس فی علم الاصول کتاب، تألیف محمد باقر الصدر، قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۹ ق. / ۱۳۷۷.

- اقتصاد دینی بیمه، پژوهشکده اقتصاد دینی امام رضا (ع)، قم: دفتر نشر کریمه (س)، ۱۳۷۷.

- ازدواج با بیگانگان، محمد ابراهیمی، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۷۷.

- حدود: جرائم خلاف اخلاق حسنه، به اهتمام بدالله بازگیر، تهران: نشر نخستین، نشر هستان، ۱۳۷۸.

معرفی کتاب

فهرست ذیل دربرگیرنده برخی از کتابهایی است که در سالهای ۱۳۷۷ و ۱۳۷۸ دربارهٔ دو موضوع فقه و حقوق اسلامی و امام و انقلاب اسلامی منتشر شده‌اند.

■ فقه و حقوق اسلامی

- اسلام و دفاع اجتماعی، محمدعلی احمدی ابهری، [برای] واحد فقه و حقوق مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۷۷.

- مدخل الی فلسفه الفقه، مهدی مهریزی، ترجمه خالد توفیق، [بی جا]: مؤسسه الاعراف، ۱۴۱۸ ق. / ۱۹۹۸ م.

- حقوق جزای عمومی اسلام، تألیف محمدرضا بارگاهی، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی (واحد جنوب)، ۱۳۷۷.

- التعلیقه علی ریاض المسائل، تألیف عبدالحسین لاری، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۸ ق. / ۱۳۷۷.

- ترجمه رساله بدیعه در تفسیر آیه «الرجال قرامون علی النساء و بما فضل الله...» (درسهای استدلالی و حلی در جهاد و قضاوت و حکومت... و حاوی بحثی از ولایت فقیه از محمد حسین حسینی طهرانی، ترجمه چند تن از فضلا)، مشهد: علامه طباطبایی، ۱۴۱۸ ق. / ۱۳۷۷.

- فلسفه سیاست، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۷.

- مضاربه در اسلام، محمد حسین ابراهیمی، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ویرایش دوم، ۱۳۷۷.

- موسیقی از نظر شرع اسلام، اثر عبدالله ساجدی، اهواز: مؤسسه فرهنگی آیات، ۱۳۷۷.

- فقه استدلالی در مسائل خلافی به

- پژوهشی قرآنی، فقهی و حقوقی درباره
مسرد و زن، عباسعلی محمودی، تهران: نشر
مطهر، ۱۳۷۸.

- زنان در جامعه مدنی چه اندازه سهم
دارند؟ بررسی فقهی - کلامی، محسن
سعیدزاده، تهران: نشر قطره، ۱۳۷۷.

- مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تألیف و
تحقیق محمد جعفری لنگرودی، تهران: کتابخانه
گنج دانش، ۱۳۷۸.

- الحجة فی الفقه (تقریرات و تحصیلات من
الدراسات حسین الطباطبائی البروجردی)، تألیف
مهدی حائری یزدی، قم: مؤسسه الرساله،
اصفهان: حسینیه عمادزاده، ۱۴۱۹ ق / ۱۳۷۷.

- فقه تطبیقی: ادله اثبات دعوی در مذاهب
حنفی - مالکی - شافعی - حنبلی - امامی -
زیدی - ظاهری - اباضی، تألیف محمد جواد
مغنیه، ترجمه سعید منصوری (آرانی)، تهران: نشر
فرهنگ امروز، ۱۳۷۷.

- تقیه از دیدگاه مذاهب و فرقه‌های
اسلامی غیر شیعی، نامرہاشم حبیب العمیدی،
ترجمه محمد صادق عارف، مشهد: بنیاد
پژوهشهای اسلامی، ۱۳۷۷.

- الفقه الاسلامی و ادلته: الشامل للادلة
الشرعیة و الاراء المذهبیة و اهم النظریات ...
وهیبة الزحیلی، تهران: دار احسان، ۱۴۱۹ ق /
۱۳۷۷ / ۱۹۹۸.

- الاجاره، محمد حسن القدیری، قم: مرکز
انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه،
۱۴۱۹ ق / ۱۳۷۷.

- بررسی حقوقی و فقهی دو مسأله رشوه و
احتکار در پرتو دو مقوله (حقوق و اخلاق)،
فرد و جامعه)، تألیف محمد اصغری، پیشگفتار
از جلال رفیع، تهران: اطلاعات، ۱۳۷۷.

- التواضع و الترتب (من تقریرات بحث
ابوالقاسم الخویی)، به قلم محمد باقر مدرس
بستان آبادی، قم: مؤسسه دار الارشاد، ۱۳۷۸.

- فقه سیاسی اسلام، ابوالفضل شکوری، قم:
مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه
علمیه، ۱۳۷۷.

- رسائل فقهی، محمد تقی جعفری، تهران:
مؤسسه نشر کرامت، ۱۳۷۷.

- حلال و حرام در اسلام، تألیف یوسف
قرضایی، ترجمه ابوبکر حسن‌زاده، تهران: نشر
احسان، ۱۳۷۸.

- الفقه علی المذاهب الخمسه: الجعفری،
الحنفی، المالکی، الشافعی، الحنبلی،
محمدجواد مغنیه، تهران: مؤسسه الصادق،
۱۳۷۸.

- ذخیره العقبی فی شرح العروة الوثقی
[محمد کاظم بن عبدالعظیم یزدی]، تألیف علی
صافی گلپایگانی، تهران: فرنود، ۱۳۷۸.

- گفتگوهای فلسفه فقه: مصطفی ملکیان،
محمد مجتهد شبستری...، تهیه و تدوین واحد
فقه و حقوق مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی
(پژوهشکده)، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات
اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۷۷.

- فقه پژوهی (مجموعه مقالات)، مهدی
مهریزی، تهران: ایران نگین، ۱۳۷۸.

- کاوشهای فقهی (مجموعه مقالات فقهی)
شامل ۸ مقاله، تألیف عباس حسینی قائم مقامی،
تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۸.

- آثار قبض در حقوق مدنی ایران همراه با
آراء فقهای امامیه، تألیف علی علامه حائری،
تهران: ویرایش دوم، ۱۳۷۸.

- جرهما و مجازاتها در اسلام: قوانین
جزایی و قضایی در اسلام، تألیف حسن
عباس‌زاده امری، تبریز: آیدین، ۱۳۷۸.

- فرهنگ زنان پژوهشگر در علوم انسانی،
به کوشش رؤیا صدر، تهران: برگ زیتون، ۱۳۷۷.

■ امام و انقلاب اسلامی
- نهضت روحانیون ایران، علی دوانی،

- تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ویرایش دوم، ۱۳۷۷.
- سیری در اندیشه عرفانی حضرت امام (ره)، تألیف اسماعیل منصور لاریجانی، تهران: مرکز نشر فرهنگی آیه، ۱۳۷۷.
- شناخت انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن، اسدالله بادام‌چیان، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی (واحد جنوب)، ویرایش دوم، ۱۳۷۷.
- سه دیدار با مردی که از فراسوی باور ما می‌آمد، نادر ابراهیمی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷.
- شهید آیت‌الله حاج شیخ محمد صدوقی، به کوشش مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷.
- کتابشناسی انقلاب اسلامی، به کوشش پرویز سعادت، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷.
- حماسه ۱۹ دی قم، به کوشش علی شیرخانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۷.
- آخرین تلاشها در آخرین روزها: مطالبی ناگفته پیرامون انقلاب اسلامی ایران، ابراهیم یزدی، تهران: قلم، ویرایش دوم، ۱۳۷۷.
- پنج گفتار درباره انقلاب، جامعه، دفاع مقدس، میرحسین موسوی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷.
- روزشمار انقلاب اسلامی ایران، فرهاد بخشنده و مجید محسنی، تهران: سبز آرنج، ۱۳۷۷.
- طلوعی در غروب: (مجموعه مقالاتی درباره اسلام، انقلاب و امام خمینی (ره))، حسین رزمجو، تهران: آوای نور، ۱۳۷۷.
- ایران بین دو انقلاب: درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران معاصر، پروانه آبراهامیان، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی ولی لایق، تهران: نشر نی، ۱۳۷۷.
- توسعه و تضاد: کوششی در جهت تحلیل انقلاب اسلامی و مسائل اجتماعی ایران، فرامرز رفیع‌پور، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۷.
- روحانی و شاه: گزارش یک شاهد عینی از انقلاب، دزفوند هارنی، ترجمه کاوه باسمنجی و کاووس باسمنجی، تهران: کتابسرا، ۱۳۷۷.
- پژوهشی نوپیرامون انقلاب اسلامی، حمید دهقان، قم: مؤسسه انتشارات مدین، ویرایش دوم، ۱۳۷۷.
- انتخاب برتر، تهیه و تدوین آموزش عقیدتی وزارت جهاد سازندگی، قم: وزارت جهاد سازندگی، ۱۳۷۷.
- اندیشه امام خمینی (ره) درباره تغییر جامعه، غلامرضا صدیق اورعی، تهران: محراب قلم، ۱۳۷۷.
- اخلاق از دیدگاه امام خمینی (س)، محمد مهدی بهداروند، تهران: پیام آزادی، ۱۳۷۷.
- انقلاب اسلامی ایران و عوامل وقوع آن: جهت تدریس درس انقلاب اسلامی در دانشگاهها، تألیف احمد متقی‌زاده، تهران: انجمن قلم ایران، ۱۳۷۷.
- زمینه‌های انقلاب اسلامی ایران، نجف لک‌زایی و منصور میراحمدی، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی ائمه‌ک، ۱۳۷۷.
- ایرانیها چه رویایی در سر دارند؟ مثل فوکو؛ ترجمه حسین معصومی همدانی، تهران: شهر کتاب، هرمس، ۱۳۷۷.
- الماس سوخته: بر اساس زندگی شهید رجایی، حسن خادم، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۷.
- بررسی انقلاب اسلامی ایران، تألیف ناصر خدایاری و علیرضا کریمی، ۱۳۷۷.
- زیباترین تجربه من: خاطره یک خبرنگار غربی از دیدار با امام خمینی (ره)،

روبین وود زورث کساريس، مترجم خدیجه مصطفوی، [بی‌جا]، [۱۳۷۷].

- جرعه جاری: سسی مقاله پژوهشی به مناسبت بیستمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی ایران، به اهتمام علی ذوعلم، تهران: نشر هماهنگ، ۱۳۷۸.

- ره توشه انقلاب: مروری اجمالی بر دستاوردهای انقلاب اسلامی، تهران: نشر هماهنگ، ۱۳۷۸.

- انقلاب اسلامی و تهدیدات، تهیه و تنظیم علی سعیدی شاهرودی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷.

- فجر بیستم: سیمای انقلاب اسلامی در آینه فراز و نشیبهای حوادث بیست ساله، جواد محدثی، تهران: نشر هماهنگ، ۱۳۷۸.

- تجزیه و تحلیل امنیتی فروپاشی رژیم شاه در ایران، نویسنده فرهاد درویشی سه تلانی، تهران: نشر هماهنگ، ۱۳۷۸.

- انقلاب اسلامی در پایان نامه‌های دانشگاهی جهان، ویراستار مصطفی یونسی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۸.

- آخرین تاسمانی: درنگی بر کتاب امیدها و ناامیدیهای سنجایی، غلامحسین مراقیبی، تهران: ملنگ، ۱۳۷۸.

- در سایه آفتاب: یاد و یادداشتهایی از زندگی امام خمینی (ره)، محمدحسین رحیمیان، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی حضور، ۱۳۷۸.

- خمین در انقلاب: رخدادهای انقلاب اسلامی در خمین ۱۳۴۰ - ۱۳۵۷، محمدجواد مرادی نیا، تهران: موسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۷۷.

- ایسران بین دو انقلاب از مشروطه تا انقلاب اسلامی، پروانه آبراهامیان، مترجمان کاظم فیروزمند، حسن شمس‌آوری و محسن مدیرشانه‌چی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۸.

- بنیان مرصوص امام خمینی (س) در بیان

و بنان حضرت آیت الله جوادی آملی، گردآوری و تنظیم محمد امین شاهجویی، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸.

- جناح بندی سیاسی در ایران از دهه ۱۳۶۰ تا دوم خرداد ۱۳۷۷، همراه مصاحبه با دکتر محمد علی همایونی کاتوزیان، سعید برزین، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۷.

- سیری در اندیشه دفاعی حضرت امام خمینی (ره)، اسماعیل منصوری لاریجانی، تهران: بنیاد حفظ آثار و ارزشهای دفاع مقدس، ۱۳۷۷.

- ایران در قرن بیستم: بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در یکصد سال اخیر، ژان پیردیگار برنارد هورکادو، یان ریشار، برگردان عبدالرضا مهدوی، تهران: نشر البرز، ۱۳۷۷.

- *Les Femmes en Iran: Pressions sociaux et strategie indentitaires* sous le direction de Nouchine yavari-d'Hellenocourt, preface par Daniele Combes, paris: L'Harmattan, 1998. / 1377.

نشر می‌باشد، کتاب طلب و اراده حضرت امام است. این کتاب در ضمن تدریس اصول فقه از سوی حضرت امام به صورت رساله جداگانه‌ای نوشته شده که قبلاً یکبار منتشر شده است و اکنون با تصحیحات و تعلیقات جدید در دست انتشار است.

کتاب اصول فقه

در بحثهای اصولی تاکنون دو نوع کتاب از حضرت امام منتشر شده که دفتر نمایندگی قم تحقیق و تصحیح آنها را به عهده گرفته است. بعضی از این کتب در دسترس علاقه‌مندان قرار گرفته و برخی هم در آینده منتشر می‌شود.

اول: کتابهایی که به قلم خود حضرت امام نگارش شده است و ایشان در ضمن درسهای اصول به شیوه‌های مختلف آنها را نگاهشته و سپس تعلیقاتی بر آنها اضافه کرده‌اند. این کتابها عبارتند از:

- * مناهج الوصول الی علم الاصول؛
- * أنوار الهدایة فی التعلیقة علی الکفایة؛
- * بدائع الثرر فی شرح قاعدة لا ضرر؛
- * الاستصحاب؛
- * التعادل و الترجیح؛
- * الاجتهاد و التقليد؛

و دو رساله کوچک که در مجموعه رسائل ایشان منتشر می‌شود.

علاوه بر این کتابها، حضرت امام تقریراتی از دروس اصول مرحوم آیت‌الله العظمی بروجردی را - هنگامی که به قم تشریف آورده بودند - نگاهشته‌اند که آن تقریرات نیز با تصحیحات و تعلیقات مفصل و همچنین با ضمیمه کردن

آشنایی با

دفتر مؤسسه تنظیم و

نشر آثار امام خمینی (س) در قم*

مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) در پی مهمترین هدف و مسئولیت خود که نشر اندیشه‌ها و آثار حضرت امام در جامعه است اقدام به تأسیس دفتر نمایندگی در قم کرد تا یکی از مجموعه‌های غنی آثار حضرت امام، یعنی مجموعه‌های فقهی و کتب فقهی ایشان را تنظیم و نشر نماید. مؤسسه به دنبال تأسیس این دفتر درصدد جذب محققین و فضلالی حوزه علمیه قم برآمد تا بر این مهم همت گمارند.

البته دفتر نمایندگی مؤسسه در قم علاوه بر تحقیق در مورد اندیشه‌های فقهی حضرت امام و انتشار کتب فقهی-اصولی ایشان، به نشر بعضی از کتب عرفانی - اخلاقی و فلسفی از حضرت امام نیز مبادرت ورزیده که از جمله کتب عرفانی-اخلاقی حضرت امام کتاب التعلیقة علی الفوائد الرضویة و کتاب شرح حدیث جنود عقل و جهل است که قبلاً منتشر شده است. از جمله کتب فلسفی حضرت امام تقریراتی از دروس فلسفه ایشان یعنی درسهای شرح منظومه و اسفار است که توسط یکی از شاگردان ایشان تقریر و تدوین گردیده است. آقای سید عبدالغنی موسوی اردبیلی از شاگردان فلسفه حضرت امام است که ضمن شرکت در درسهای امام در سالهای قبل از ۱۳۲۰ و بعد از آن، مقدار زیادی از درسهای فلسفه و شرح منظومه امام را به فارسی تقریر کرده و همچنین ادامه این درسها در مباحث نفس از اسفار را نیز که امام به آن پرداخته اضافه نموده است.

از جمله کتب عقلی حضرت امام که در دفتر نمایندگی قم مورد توجه و تصحیح و انتشار قرار گرفته و با همکاری مؤسسه مرکزی در تهران آماده

* این متن و متن آشنایی با مؤسسه مطالعات علوم اسلامی در قم، را همکاران ما در دفتر مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) در قم تهیه کرده‌اند که بدین وسیله از ایشان سپاسگزاریم.

نظریات حضرت امام به صورت پاورقی بر آن به شکل مجموعه تقریباً جامعی از نظریات مرحوم آقای بروجردی و مرحوم امام درآمده که در دست انتشار است. از آنجا که توضیح کتب اصولی حضرت امام نیازمند نگارش متنی مستقل است و غرض از نگارش این متن پرداختن به کتب فقهی ایشان است از شرح و معرفی این کتب چشم‌پوشی می‌کنیم.

دوم: کتابهایی که توسط شاگردان حضرت امام، از دروس اصول ایشان، تقریر شده است. تقریرات دروس اصول حضرت امام توسط بسیاری از شاگردان ایشان تنظیم و نگارش شده که تعدادی از آنها در اختیار دفتر نمایندگی مؤسسه در قم قرار گرفته است. بعضی از این تقریرات از ویژگیهای خاصی برخوردارند که دفتر قم اقدام به انتشار آنها کرده است. این کتب عبارتند از:

۱- **تفقیح الاصول** نوشته آیت‌الله تقوی اشتهاردی. این کتاب در چهار جلد منتشر شده و شامل تمام مباحث اصول حضرت امام و یکی از کاملترین و دقیقترین تقریراتی است که در اختیار مؤسسه قرار گرفته و پس از انتشار هم مورد توجه فضلاء حوزه علمیه قم واقع شده و مورد تحسین همگان قرار گرفته است.

۲- **جواهر الاصول** نوشته آیت‌الله مرتضوی لنگرودی. تاکنون جلد اول این کتاب منتشر شده و جلد دوم آن در دست تنظیم و انتشار است. این کتاب شامل تقریرات مفصلی از ابتدای بحثهای اصول حضرت امام در دوره سوم است. البته چون دوره سوم درس اصول حضرت امام کامل نیست این کتاب هم طبعاً ناقص است؛ ولی به دلیل تفصیل مباحث آن، مورد توجه این دفتر قرار گرفته است.

۳- **معتمد الاصول** نگارش آیت‌الله فاضل لنکرانی از بهترین شاگردان حضرت امام. این کتاب در عین خلاصه بودن به دلیل شیوایی عبارات و دقت نظر نویسنده آن مورد توجه این

دفتر واقع شده و از سوی این دفتر منتشر گردیده است.

۴- **تهذیب الاصول** که تنها تقریراتی از حضرت امام است که در دوران حیات مبارک ایشان منتشر شده و ایشان تقریظی بر آن کتاب نگاشته‌اند و آن را تأیید کردند. این کتاب توسط آیت‌الله سبحانی نوشته و چندین بار چاپ شده است.

احیای این آثار از سوی دفتر نمایندگی مؤسسه برای تصحیح دوباره و اضافه کردن تعلیقات و منابع، در دستور کار این دفتر قرار گرفته و امسال به مناسبت یکصدمین سالگرد تولد حضرت امام این کتاب هم در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌گیرد. تقریرات دیگری هم از اصول حضرت امام در دست است که توسط شاگردان ایشان (از جمله: حضرت آیت‌الله منتظری، حضرت آیت‌الله مؤمن، حضرت آیت‌الله یزدی، حضرت آیت‌الله علم الهدی، حضرت آیت‌الله نصراللهی و تعدادی دیگر از شاگردان حضرت امام) نوشته شده و در گنجینه مؤسسه موجود است که ان شاءالله به مرور زمان در اختیار علاقه‌مندان قرار خواهد گرفت.

کتاب فقهی

متأسفانه از کتب فقهی حضرت امام که دفتر نمایندگی قم باید بیشترین همت خویش را بر انتشار آنها بگمارد هنوز اثر شایان توجهی در اختیار همگان قرار نگرفته است و طلاب و فضلاء حوزه از وجود بسیاری از آنها بی‌اطلاع هستند. انتشار این کتابها از مهمترین اموری است که، به مناسبت یکصدمین سال تولد حضرت امام، توسط این دفتر انجام می‌شود و این کتابها در اختیار حوزه‌های علمیه و علما و فضلاء حوزه‌ها قرار داده می‌شود. این کتابها به دو صورت نگارش یافته‌اند:

۱- کتب فتوایی؛

۲- کتب فقه استدلالی.

کتاب فتوایی

۱- کتاب **نجات العباد**. این کتاب اولین رساله عملیه حضرت امام به زبان فارسی است و شامل مجموعه‌ای از فتاوی حضرت امام می‌باشد. این کتاب در واقع ترجمه و وسیله النجاة مرحوم اصفهانی است که حضرت امام بر آن حاشیه زده‌اند. این حواشی توسط تعدادی از شاگردان حضرت امام و زیر نظر ایشان به کتاب اضافه شده است. این کتاب یکبار در زمان حیات حضرت امام منتشر شده است، اما به دلیل اینکه نسخه کتاب بسیار قدیمی بوده و تجدید چاپ نشده مورد توجه دیگران قرار نگرفته و بعد از مدت کوتاهی رساله توضیح المسائل حضرت امام جانشین آن می‌شود. **نجات العباد** از نظر علمی کتابی بسیار گرانبهاست که تا به حال از دسترس علاقه‌مندان دور بوده است. اهمیت این کتاب در دو چیز است:

اول اینکه این کتاب در زمان حیات ایشان و زمانی تنظیم گردیده که فراغت ایشان بیشتر بوده و طبعاً بهتر بر تنظیم این کتاب نظارت داشتند. دوم اینکه، این کتاب متن ویژه‌ای دارد که اساساً با کتب توضیح المسائل که متن خاص و ترتیب خاصی دارند تفاوت می‌کند و یکی از متون فقهی معتبر فارسی به حساب می‌آید. البته این کتاب امروز ارزش فتوایی برای مقلدین حضرت امام ندارد؛ زیرا رساله توضیح المسائل ملاک فتاوا برای مقلدین است؛ ولی این امر به هیچ وجه از ارزش علمی این کتاب نمی‌کاهد.

۲- حاشیه بر رساله ارث. مرحوم ملاهاشم خراسانی صاحب کتاب منتخب التواریخ، رساله ارث را با توجه به فتاوی مرحوم اصفهانی در بحث ارث تهیه کرده است. حضرت امام نیز در پی تنظیم حاشیه خود بر وسیله النجاة این رساله فارسی را که مکمل کتاب وسیله النجاة بود حاشیه زدند. متن رساله ارث با پاورقیهای آن یکبار

منتشر شده و در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفته است؛ اما به دلیل اینکه مسائل انقلاب نسخه‌های این کتاب را از دسترس علاقه‌مندان دور کرده و این کتاب از دید علما و طلاب حوزه مخفی مانده است، مؤسسه نشر آثار امام اقدام به انتشار مجدد این اثر با تصحیحات و ویرایش جدید کرده است. لازم به یادآوری است که حضرت امام یکبار حاشیه‌ای بر رساله ارث ملاهاشم نگاشته‌اند و تقریباً نزدیک به تمام آن حاشیه را دوباره با تغییرات مختصری پاکویس کردند. آنچه در رساله ارث ملاهاشم به صورت مطبوع در اختیار قرار گرفته اضافات و تغییرات و ویرایش دیگری دارد که با متن دست خط حضرت امام تفاوتی در تعبیرات دارد و نشان می‌دهد که ایشان در هنگام طبع کتاب باز در تعبیرات آن حاشیه تصرفاتی کرده‌اند. ملاک مؤسسه نشر آثار امام برای انتشار این کتاب تغییراتی است که یکبار توسط ایشان منتشر گردیده و رسمیت پیدا کرده است. با این توجه که در اصل فتاوا تغییری رخ نداده است.

۳- تعلیقه بر وسیله النجاة. کتاب وسیله النجاة رساله عملیه عربی مرحوم آیت‌الله العظمی سید ابوالحسن اصفهانی است که مورد توجه بسیاری از بزرگان و فقها قرار گرفته و بر آن حواشی مختلفی نگاشته شده است. حضرت امام نیز حاشیه‌ای بر این کتاب نگاشته‌اند که جزء اولین حاشیه‌ها و فتاوی ایشان بر این کتاب است. سپس حضرت امام به تبع حواشی‌ای که بر کتاب وسیله النجاة نگاشته‌اند کتاب **صروة الوثقی** را نیز حاشیه کرده‌اند. بنابراین زیر بنا بودن این حواشی خود بر اهمیت آن می‌افزاید. متن وسیله النجاة که چندی است در حوزه‌ها احیا نگردیده است به همراه حواشی حضرت امام بر این کتاب توسط دفتر نمایندگی قم منتشر می‌شود.

۴- تعلیقه بر العروة الوثقی، کتاب حضرت آیت‌الله العظمی سید محمد کاظم طباطبایی یزدی است که بسیاری از فقها بعد از ایشان بر این کتاب

فقه‌های متأخر در دورانهای اخیر نگاشته‌اند مورد توجه نبوده است. بحثهای فضا و حدود، دیات و فصاص، امر به معروف و نهی از منکر و جهاد از جمله این مباحثند. از ویژگیهای این کتاب آن است که حضرت امام پس از تعلیقاتی که بر کتاب **وسيلة النجاة و عروة** نگاشته‌اند این کتاب را به صورت مستقل و متنی مجزا و با اجتهادی دوباره به تحریر درآورده‌اند. این تحریر دوباره و مزیتی که نسبت به کتب فتوایی دیگر ایشان دارد بر اهمیت این کتاب می‌افزاید.

این کتاب پس از آنکه یکبار منتشر شد، پس از چند سال توسط حضرت امام بازنگری گردید و تعدادی از فتاوی آن تغییر کرد که این تغییرات در چاپ دوم کتاب درج شده است. اما متأسفانه پس از انقلاب اسلامی در ایران چاپ اول و چاپ دوم هر دو به صورت جداگانه تجدید چاپ گردیده و منتشر شده است. بنابراین دفتر نمایندگی مؤسسه در قم اقدام به تصحیح کتاب و آوردن نسخه‌های مختلف این کتاب در یکجا و به صورت مجتمع کرده، و علاوه بر در اختیار قراردادن متن صحیح کتاب، اختلاف فتاوی حضرت امام در مباحث مختلف را نیز به خوبی نشان می‌دهد. بر این کتاب تعلیقات و شروح متعددی توسط شاگردان و علاقه‌مندان به حضرت امام نگاشته شده است که تعدادی از آنها منتشر و چاپ گردیده و تعدادی در دست انتشار است و امید است هرچه زودتر در اختیار علما و فضلاء حوزه علمیه قرار بگیرد.

کتاب فقه استدلالی

نوع دوم کتبی است که به صورت تفصیلی نگاشته شده است به این معنی که حضرت امام در این نوشته‌ها به ادله احکام نیز اشاره فرموده و استدلالهای مورد نظر خود را بیان کرده‌اند. این مجموعه شامل این کتب می‌شود:

۱- کتاب البیع. حضرت امام، هنگامی که در

حواشی نگاشته‌اند. این کتاب از نظر فروعات متعدد و مباحث عمده‌ای که در آن موجود است و با توجه به تبحر مصنف در علم فقه بسیار مورد توجه واقع شده است. حضرت امام نیز بر این کتاب تعلیقاتی دارند که چندین بار توسط شاگردان ایشان منتشر گردیده و به دلیل وجود خطاهایی در این تعلیقات و جا به جایی بعضی از تعلیقات و ابهاماتی که در آنها موجود است این دفتر اقدام به انتشار و تصحیح متن **عروة** و تعلیقات حضرت امام به صورت اختصاصی نموده و طبعاً تصحیحاتی که انجام داده می‌تواند مورد توجه فضلاء و علاقه‌مندان قرار بگیرد.

۵- رساله **توضیح المسائل** با باورقی استفتائات. حضرت امام رساله‌های **توضیح المسائل** متعددی که معتبرترین آنها رساله‌ای است که توسط تعدادی از شاگردان و اعضای دفتر استفتائات ایشان تنظیم و توسط مرکز پژوهشهای علوم اسلامی و جامعه مدرسین حوزه علمیه قم بارها منتشر شده، و اخیراً نیز توسط مؤسسه نشر آثار امام تجدید چاپ گردیده. رساله **توضیح المسائل** با استفتائاتی که از ایشان موجود است کاری است که این دفتر درباره آن کوشش کرده و امسال در اختیار علاقه‌مندان و مقلدین ایشان قرار می‌گیرد.

۶- **تحریر الوسیله**. کتابی فقهی - فتوایی است که توسط حضرت امام در ترکیه در هنگامی که از سوی رژیم پهلوی به آنجا تبعید شده بودند نگاشته شده است. این کتاب که حجم آن نیم برابر بیش از حجم کتاب **عروة الوثقی و وسیلة النجاة** است در هنگامی نگارش یافته که حضرت امام بیش از کتاب **وسيلة النجاة و عروة الوثقی** و دوره‌ای از **وسائل الشیعه** در اختیار نداشتند، و نشانگر تبحر و تخصص ایشان در علم فقه می‌باشد. این کتاب از جهات متعددی دارای مزیت است. برای مثال مباحثی که در این کتاب مورد توجه قرار گرفته در بسیاری از کتبی که

نچاسات می‌باشد. حضرت امام در ضمن تدریس خارج فقه کتاب الطهارة تعدادی از آن مباحث را خود به رشته تحریر درآورده‌اند. این کتاب که بر مبنای شرائع الاسلام مرحوم محقق حلی تنظیم گردیده است، حاوی نظریات بسیاری از بزرگان فقهای شیعه می‌باشد. نقص عمده در این مجموعه همانا ناقص بودن مباحث آن است و لازم است در بحثهای میاه و اغسال و وضو به نوشته‌هایی که توسط شاگردان حضرت امام تقریر شده است مراجعه شود. بحثهای مهمی چون نجاست اهل کتاب و مسکرات از جمله مباحث این کتاب است. یکی از ویژگیهای این کتاب مخصوصاً در قسمت سوم و چهارم آن بحثهای مفصل رجالی است که توسط حضرت امام تحقیق و نگارش یافته است و نشان دهنده توجه ایشان به این مباحث بوده است در دورانی که بحثهای رجالی در حوزه‌های علمیه قم و نجف در دروس خارج حذف شده بود و توسط آیت‌الله العظمی بروجردی در حوزه علمیه قم دوباره رواج یافت. به کمک همین مباحث رجالی می‌توان بسیاری از مبانی رجالی حضرت امام را به دست آورد و تحقیقی در این زمینه ارائه کرد.

۳. کتاب الخلل فی الصلاة. این کتاب یکی از ارزنده‌ترین کتب استدلالی حضرت امام است. ویژگی این کتاب در دو جنبه است: اولاً، این کتاب آخرین بحثی است که توسط حضرت امام تدریس و نوشته شده است و از این جهت بسیار حائز اهمیت است، زیرا خلاصه‌ای از نظریات ارزشمند اصولی و فقهی و عقلی حضرت امام در این کتاب به چشم می‌خورد.

ثانیاً، بحث خلل در نماز به منزله مرکزی است که مباحث اصولی و عقلی و فقهی را به هم پیوند می‌دهد و باید فقیه در هر سه زمینه دارای تبحر خاصی باشد تا از عهده این مهم برآید.

حضرت امام خمینی (س) با تسلطی که در علوم عقلی داشتند و با توجه به مبانی نوینی که

قم حضور داشته‌اند، در ضمن دروس خارج فقه به بحث بیع پرداخته‌اند و مطابق معمول صد و پنجاه سال اخیر مبنای درس ایشان نیز کتاب البیع شیخ انصاری بوده است. ایشان در ضمن تدریس مباحث طرح شده را تا بیع فضولی نگاهشته‌اند و از آنجا که این بحث با مسائل انقلاب اسلامی ایران و درگیریهای سال ۱۳۴۲ همزمان گردیده است. درس و نگارش آن متوقف شده و پس از استقرار حضرت امام در نجف اشرف تدریس این کتاب از ابتدا آغاز گردیده است و در ضمن تدریس دوباره حواشی و اضافاتی نیز بر کتاب نوشته شده است و پس از بحث بیع فضولی تا آخر مباحث کتاب الخیارات، نگارش آن در نجف اشرف صورت گرفته است. این کتاب در پنج مجلد منتشر شده است و در تصحیح دوباره و اضافه باورقیهای تحقیق حجم آن به هفت مجلد می‌رسد. کتاب مذکور یکی از بهترین کتبی است که در این زمینه نوشته شده است و نویسنده علاوه بر تحقیقات بسیار ارزشمند خود، به آرا و نظرات بسیاری از بزرگان فقه قبل از خود نیز ناظر بوده و در صدد نقد و بررسی آرای ایشان برآمده است. تبحر فقهی حضرت امام در فهم عرفی، بنای عقلا، عدم خلط بین مباحث عقلی و اعتباری، و دقت نظر ایشان در قواعد فقهی مثل لا حرج، لا ضرر، اوفوا بالعقود، غرر، غبن، غرور، معاملات صبی، مایضن بصحیحه یضمن بفاسده شده و... در خلال بحثهای این کتاب به خوبی نمایان است. به نظر بسیاری از فضلا و علمای حوزه علمیه بهترین کتاب فقهی موجود کتاب البیع حضرت امام است.

در این کتاب علاوه بر بحثهای ذکر شده مباحث مهمی چون بیع و معاملات فضولی، ولایت فقیه، انفال، وقف و ربا مورد دقت و بررسی قرار گرفته است.

۲. کتاب الطهارة. این کتاب حاوی چهار جزء در بحثهای: دماء ثلاثه، تیمم، نجاسات و احکام

نظر ایشان تقیهٔ علما و استوانه‌های دین در موضعی که موجب انحراف مردم و هتک قرآن و اسلام می‌شود جایز نیست. به تعبیر دیگر در جواز تقیه اهمیت مسأله بسیار مورد توجه ایشان قرار دارد و یکی از پایه‌های اساسی انقلاب اسلامی ایران از نظر مبانی فکری آن در همین بحث تقیه رقم خورده است.

۶- **فروع علم اجمالی.** در یکی از سالهای تدریس حضرت امام در قم بحث فروع علم اجمالی را مورد بحث و نظر قرار دادند. این رساله که حدود ۳۶ صفحه دارد به بحث در مورد انواع شک و علم اجمالی نسبت به نمازهای یومیه اختصاص دارد. این بحث از نظر علمی یکی از مواردی است که حاکی از قوت نظر و دقت نویسنده است.

۷- **قاعده من ملک.** در فقه قاعده‌ای مطرح است با عنوان «من ملک شیئاً، ملک الإقرار به» هر که بر کاری تسلط دارد و حتی دارد آن را انجام دهد، می‌تواند نسبت به انجام آن عمل اقرار کند. امام حدود دلالت این قاعده را مورد بحث قرار داده‌اند. شیخ انصاری^(ره) دربارهٔ این قاعده رساله‌ای تألیف فرموده است که در آخر کتاب **المکاسب** یکبار منتشر شده است و حضرت امام نیز با توجه به نظریات مرحوم شیخ انصاری رساله‌ای در این زمینه نگاشته‌اند. تاریخ تحریر این رساله روشن نیست؛ اگرچه برخی از شاگردان حضرت امام این رساله و چند رساله فقهی و اصولی دیگر را که یکجا نگاشته شده به دوران جوانی حضرت امام نسبت می‌دهند.

۸- **الفجر فی الیالی المقمرة.** این رساله دربارهٔ نظریهٔ حضرت امام در باب زمان طلوع فجر و چگونگی آن است. به نظر ایشان ملاک طلوع فجر از روی زمان و نجوم نیست بلکه ملاک طلوع فجر همانا تشخیص سپیده صبح صادق در آسمان است. بنابراین در شبهایی که ماه تا صبح در آسمان می‌ماند و نورافشانی می‌کند طلوع فجر دیرتر

در بحثهای اصولی از خود بر جای گذاشتند، این مسأله را به نحو بی‌نظیری طرح و بحث کرده‌اند. متأسفانه این کتاب ارزشمند در اختیار بسیاری از علما و فضلاء حوزه‌ای نیست و از وجود آن بی‌اطلاع هستند. مباحثی چون قاعده لاتعداد، تجاوز و فراغ از جمله مطالب این کتاب به شمار می‌رود. متأسفانه از آنجا که تدریس این کتاب با مسائل انقلاب اسلامی ایران در سال ۵۶-۵۷ مصادف گردیده است، تدریس و نگارش آن در نجف اشرف ناتمام مانده است.

۴- **المکاسب المحرمة.** این کتاب مطابق کتاب **مکاسب المحرمة** شیخ انصاری تنظیم شده است و به مباحث مهم آن کتاب پرداخته است. حضرت امام این کتاب دو جلدی را در ضمن تدریس خارج فقه در قم نوشته‌اند. بحث دربارهٔ خرید و فروش نجاسات، اخذ اجرت بر واجبات، اخذ اجرت بر محرمات، قبول ولایت از قبل سلطان جائز و بحث دربارهٔ بسیاری از محرمات شرعی مثل دروغ و غیبت و سحر و مجسمه‌سازی و غنا و امثال آن از جمله مباحث مهم این کتاب به شمار می‌رود. تحقیقات مهم و جالب حضرت امام در ضمن این کتاب موجب جلب توجه فضلاء حوزه به آن گردیده است و در درسهای خارج فقه یکی از متهای مهم و قابل استفاده برای استادان به حساب می‌آید.

۵- **التقیه.** رساله‌ای دربارهٔ بحث تقیه است که حضرت امام خمینی^(س) در اواخر یکی از سالهای درس خارج فقه وقتی به بحث تقیه در وضو رسیده‌اند، این بحث را به طور جداگانه و کلی مورد توجه قرار داده و تدریس فرموده‌اند. رساله **التقیه** ظاهراً پس از چند سال در هنگام تدریس **مکاسب المحرمة** بار دیگر حاشیه شده است.

حضرت امام در بحث مهم تقیه نظریات ویژه‌ای دربارهٔ عدم جواز تقیه در مواردی که شارع مقدس نسبت به آنها اهتمام دارد، ارائه داده‌اند. به

است؛ زیرا نور صبح دیرتر از حد سابق می‌تواند بر نور ماه غلبه پیدا کند. بنابراین نظریه وقت نماز صبح و اذان صبح برای شروع روزه در تعدادی از ایام هر ماه دیرتر از حد معمول مورد نظر فقهاست.

تقریرات فقهی

تقریرات فقهی که شاگردان حضرت امام نگاهشده‌اند بسیار است که به مرور زمان در اختیار حوزه‌های علمیه قرار خواهد گرفت. آنچه بزودی از سوی دفتر نمایندگی مؤسسه نشر آثار حضرت امام در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌گیرد فقط تعداد محدودی از آن است.

۱- تقریرات طهارت نگارش آیت‌الله العظمی آقای فاضل لنکرانی. این تقریرات که به نظر حضرت امام نیز رسیده است از ابتدای تدریس ایشان تا اواخر بحث وضو را شامل می‌شود و از این جهت کتاب الطهارة نگارش حضرت امام را تکمیل می‌کند و شیوایی قلم نویسنده نیز بر اهمیت آن می‌افزاید. این تقریرات در دو مجلد منتشر خواهد شد.

۲- تقریرات طهارت نگارش آیت‌الله آقای نصراللهی یکی از شاگردان حضرت امام که هم اکنون در شهر مشهد مقدس ساکن هستند. قسمتی از تقریرات ایشان بحثهای طهارت حضرت امام را تکمیل می‌کند و به این ترتیب نظریات ایشان در کتاب الطهارة کامل می‌شود. البته این دفتر در صد است تا تقریرات کامل نگارنده را منتشر کند.

۳- تقریرات مسائل مستحدثة. حضرت امام در یک فرصت کوتاه در یکی از سالهای تدریس در قم بحث درباره مسائل مستحدثة را آغاز فرمودند. یکی از تقریرات موجود از درسهای ایشان رساله مختصری است که توسط آیت‌الله محمد محمدی گیلانی نگارش شده است. در این رساله بحثهای بیجه، اسکناس، چک، سفته، سرقتی، بلیت بخت آزمایی، کالبد شکافی و احکام مسافرت با

هوابیما مورد بررسی واقع شده است. حضرت امام درباره مسائل مستحدثة رساله مستقل و مفصلی بر جای گذاشته‌اند؛ بلکه آنچه از قلم ایشان در دست است همان مطالبی است که در آخر تحریر الوسیله و توضیح المسائل وجود دارد.

دفتر نمایندگی مؤسسه نشر آثار حضرت امام در قم در سال ۱۳۷۸ به مناسبت یکصدمین سالگرد ولادت ایشان اقدام به انتشار این کتب فقهی کرده و آنها را با تحقیق و تصمیم لازم در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌دهد. البته لازم است یادآوری شود که فعالیتهای فقهی - اصولی این دفتر فقط اختصاص به نشر آثار حضرت امام ندارد؛ اما از آنجا که مهمترین فعالیت آن که در سال جاری در اختیار قرار می‌گیرد مکتوبات ایشان است از ذکر دیگر فعالیتهای این دفتر خودداری می‌شود.

آشنایی با برخی

مؤسسات مطالعات علوم

اسلامی در قم

۱- مؤسسه فرهنگی دارالحدیث

این مؤسسه اولین و بزرگترین مرکزی است که به صورت جمعی و تشکیلاتی در مورد حدیث و تحقیق، تنظیم و نشر آن فعالیت می‌نماید. بخشهای مختلف دارالحدیث عبارتند از:

۱- دانشکده علوم حدیث که در سه رشته علوم حدیث، مصطلحات حدیث و رجال اقدام به جذب دانشجوی و تربیت محقق می‌نماید.

۲- مرکز تحقیقات که در شهر مقدس قم واقع شده و با جذب و پرورش محققان، پژوهش در حوزه‌های مختلف حدیث و علوم آن را در گروههای مختلفی چون موسوعه نگاری، فقه

الحديث، رجال، تاريخ تدوين حديث، احياء متون، ترجمه و تدوين - در دستور کار خود قرار داده است.

این مرکز دارای کتابخانه تخصصی حدیث و کلیه نرم‌افزارهای حدیثی در حال جمع‌آوری و تنظیم موسوعه‌ای بزرگ از احادیث در موضوعات مختلف اسلامی با نام موسوعه میزان الحکمة می‌باشد که تاکنون چندین موضوع از موضوعات این موسوعه به صورت مستقل منتشر شده و در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفته است.

۳- فصلنامه علوم حدیث تنها نشریه‌ای است که به صورت علمی - تخصصی در زمینه حدیث و علوم مربوط به آن منتشر می‌شود و مورد استفاده محققان و علاقه‌مندان آشنایی با احادیث و علوم حدیث قرار می‌گیرد.

۲- دفتر مطالعات و تاریخ معارف اسلامی

این دفتر در سال ۱۳۶۸ با انگیزه معرفی دو رکن هدایت، یعنی قرآن و عترت، به جامعه اسلامی ایران و تمامی جهانیان تشکیل گردیده است.

این مؤسسه دارای دو بخش سیره و تاریخ اسلام و دارالقرآن الکریم می‌باشد که تاکنون موفق به ارائه دقیق‌ترین و زیباترین ترجمان قرآن کریم به زبان فارسی بر اساس ترجمه استاد محمد مهدی فولادوند و آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی شده که پس از سالها پژوهش و تحقیق و تصحیح ارائه گردیده است.

تاکنون بیش از یک میلیون جلد نسخ قرآن در اندازه‌ها و قطعه‌ها و سبکهای گوناگون با ترجمه و بدون ترجمه چاپ و منتشر نموده است که بیش از یکصد هزار نسخه از قرآن کریم توسط این مؤسسه به مجامع مختلف و مناطق مختلف محروم در داخل و خارج کشور اهدا گردیده است. ترجمه صحیح و دقیق قرآن کریم پس از سالها

تحقیق و تصحیح به زبانهای فرانسه و انگلیسی آماده صبح و نشر گردیده است. در آینده نزدیک بیش از ده عنوان قرآن چاپ جدید، بیش از ده عنوان کتب علوم قرآنی و ده عنوان کتب ادعیه چاپ اول منتشر خواهد شد.

۳- مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام

این مؤسسه در سال ۱۳۶۹ به دستور مقام معظم رهبری تأسیس گردید. هدف از تشکیل این مؤسسه تدوین مجموعه‌ای کامل به صورت دایرةالمعارف است که حاکی از همه ابواب و انظار و مؤلفات فقهای شیعه باشد. تحقیق و تدوین موضوعاتی که مرتبط با فقه شیعه باشد از قبیل تاریخ فقه اسلام، فقه مقارن، مباحث اقتصاد اسلامی، بررسی عناوین مستحدثه، تهیه قاموس فقهی و ... -

فعالیت‌های این مؤسسه در سه محور اصلی انجام می‌شود:

۱- فعالیت‌های فقهی مرتبط با دایرةالمعارف و تعمیم کتب فقهی که مأموریت اصلی مؤسسه است.

۲- تأسیس مرکز تحقیقات اسلامی غدیر.

۳- فعالیت‌های فقهی - فرهنگی متناسب با نیازهای روز.

این مؤسسه دارای بخش دایرةالمعارف و فرهنگنامه می‌باشد. «دایرةالمعارف فقه» ساختاری است نوین برای عرضه کردن مبسوط معارف فقهی به شیوة القیابی همراه با عرضه صحیح و فنی آن، همچون دایرةالمعارفهای تخصصی و یا عمومی دیگر که به منظور تسهیل و آسان‌کردن فقه و امکان بهره‌برداری و مراجعه مخاطبین بیشتر در کمترین زمان ممکن تدوین می‌گردد تا علاقه‌مندان به این رشته بتوانند با شیوه‌ای آسان به همه مطالب مورد نیاز خود دست یابند.

از مهم‌ترین کارهای انجام گرفته در این

است از:

- ۱- تبیین و تحقیق مسائل مورد نیاز نظام؛ مانند مسائل اقتصادی، قضایی و حقوقی، جزایی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی؛
- ۲- اصلاح و برنامه‌ریزی برای حوزه‌های علوم دینی؛

۳- تدریس علوم و معارف اسلامی؛

- ۴- پرورش استاد برای تدریس معارف اسلامی؛

نهادهای وابسته به جامعه مدرسین عبارتند

از:

- ۱- دفتر انتشارات جامعه مدرسین؛
- ۲- دانشگاه علوم تربیتی و قضایی؛
- ۳- مجله نور علم.

از کتب منتشره این جامعه می‌توان به *تحریر الوسیله* امام خمینی (س)، *الحدائق الناضرة*، *کشف اللثام*، *المیزان*، *مجمع الفائدة و البرهان* و... اشاره کرد.

«ع مؤسسه آموزش عالی باقرالعلوم (ع)»

هدف از تشکیل این مؤسسه که با الهام از رهنمودهای امام و مقام معظم رهبری در سال ۱۳۶۳ تأسیس شد رشد و تعالی در زمینه علوم اسلامی - انسانی، ارتقای آگاهیهای علمی، پرورش قدرت ابداع و روح تنبوع و تحقیق و کارایی جامعه اسلامی و تربیت نیروی انسانی متخصص با توجه به نیازهای عینی جامعه و فراهم آوردن زمینه‌ها و امکانات آموزش و تحقیق در زمینه مسائل علوم دینی و انسانی در حوزه‌های علمیه می‌باشد.

این مؤسسه دارای دانشکده‌های علوم سیاسی، تاریخ، فلسفه و کلام، الهیات و معارف اسلامی، جامعه‌شناسی و دانشکده علوم اداری

مؤسسه تدوین معجم فقه جواهر در شش جلد و تهیه فهرست موضوعی جواهر می‌باشد. این مؤسسه دارای سه فصلنامه: *فقه اهل بیت* به زبان عربی و فارسی و *المنهاج* به زبان عربی می‌باشد.

۴- پژوهشکده باقرالعلوم (ع)

این پژوهشکده در سال ۱۳۶۶ با هدف شناسایی، سازماندهی و معرفی و عرضه علوم و معارف اسلامی، متناسب با نیازهای زمان در سطوح گوناگون تحصیلی و اصناف مختلف اجتماعی، تأسیس شده است.

این پژوهشکده بخش وسیعی از نیروی خود را به سازماندهی، مأخذ و منابع علوم و معارف دین و بانک اطلاعات باقرالعلوم (ع) با امکانات کامپیوتری اختصاص داده و در کنار آن به تدوین طرحهای آموزشی، پژوهشی، اجرایی دست زده و بخشی از توان خود را در تدوین و ترجمه و بررسی آثار مورد نیاز معاونت پژوهشی سازمان تبلیغات اسلامی به کار گرفته است.

این مرکز همچنین اقدام به چاپ آثاری چون: *مجموعه دیدار با ابرار*، *مجموعه چهل حدیثهای موضوعی* و... نموده است.

۵- جامعه مدرسین حوزه علمیه قم

جامعه مدرسین به همت جمعی از علما و اساتید بزرگ حوزه علمیه قم در سال ۱۳۴۰ تأسیس شد.

تعدادی از محققان در واحد تحقیقات اقتصادی (با تحصیلاتی در حد لیسانس اقتصاد)، بخش فرهنگی (با تحصیلاتی در حد درس خارج)، و تعدادی در گروه تعلیم و تربیت بخش فرهنگی (با تحصیلاتی در حد درس خارج) و تعدادی در بخش سیاسی مشغول فعالیتند.

خلاصه‌ای از فعالیتهای این جامعه عبارت

می‌باشد.

فصلنامه علوم سیاسی از نشریات این مؤسسه است.

۷- مرکز معجم فقهی

این مرکز با عنایت مرجع بزرگ دینی، آیت‌الله العظمی گلپایگانی، به منظور خدمت کردن به علما و دانش‌پژوهان محقق حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌های فقهی و حقوقی تأسیس شده است.

بدین منظور این مرکز برنامه‌های خود را جهت استفاده طلاب و فضلا در اختیار بانکهای اطلاعات قرار داده است که عبارتند از:

۱- معجم فقهی که مجموعه‌ای است مشتمل بر بیش از ۳۰۰۰ جلد کتاب از مهمترین منابع و مصادر فقه شیعه، و منابع تفسیر روایی حدیث اصول فقه، رجال و لغت در این برنامه دانش‌پژوهان حوزوی می‌توانند از تقریرات فقهی و اصولی آیات عظام - امام خمینی، گلپایگانی، خوئی، خوانساری، حکیم، اصفهانی و نائینی (قدس سرهم) - استفاده نمایند.

۲- برنامه امام مهدی که شامل معجم موضوعی قریب به ۵۰۰ عنوان با ترجمه فارسی ۱۹۴۱ حدیث درباره امام مهدی از منابع و مصادر شیعه و سنی می‌باشد.

۳- قاموس فقه مشتمل بر تمام الفاظ مهم در علم فقه.

۴- زندگینامه علما.

۵- کتابشناسی.

۶- برنامه تاریخ و رجال و برنامه احکام شرعی جدید.

۸- مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی

این مرکز در سال ۱۳۴۲ به منظور جذب و آموزش گروهی از فضلا و پژوهشگران حوزه علمیه قم جهت فعالیتهای تحقیقاتی تأسیس شده است.

این مرکز در ۷ زمینه فعالیت می‌کند:

- ۱- خدمات تحقیقاتی و اطلاع‌رسانی علوم اسلامی؛

۲- سیره پیشوایان معصوم و ائمه اطهار(ع)؛

۳- تدوین معجم الفاظ احادیث شیعه؛

۴- احیاء متون آثار شیعه؛

۵- پاسخ به پرسشهای مذهبی و اسلامی؛

۶- معارف اسلامی؛

۷- ادبیات عرب.

از کارهای تحقیقاتی این مرکز معجم الفاظ بحارالانوار، مختلف الشیعة فی احکام الشریعة، فوائد القواعد، مصادر جواهر الکلام و... می‌باشد.

۹- بنیاد اندیشه دینی و مطالعات توسعه

این بنیاد به منظور شناخت، دریافت، تدوین و عرضه جریان دینداری در این عصر در دو عرصه انسانی - اجتماعی به منظور تأسیس جامعه سالم و تفسیر و تبیین نظامواره تعالیم دین یا کاوش و عرضه نظام فکری عملی به دست آمده از متن اسلام شامل پاسخ به الگوی مطلوب زندگی متحول انسانی بر پایه پی‌ریزی حاکمیتی درست و ارائه الگوی توسعه راهبردی نظام جمهوری اسلامی در حوزه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی تأسیس گشته است.

۱۰- مجمع احیاء فرهنگ اسلامی

این مؤسسه علمی، تحقیقاتی در سال ۱۳۴۷ به منظور احیای تراث اسلام به ویژه مناقب و فضائل اهل بیت(ع) تأسیس یافته است.

این مجمع تاکنون اقدام به نشر دهها عنوان کتاب نموده است که می‌توان به مناقب امیرالمؤمنین(ع)، تفسیر آیه المودة، کشف الیقین و... اشاره نمود.

تاکنون اهتمام به انتشار دهها کتاب نموده است.

۱۳- مؤسسه معارف اسلامی

مؤسسه‌ای تحقیقی - علمی است که برای نشر معارف و علوم اهل بیت و گسترش فرهنگ اصیل اسلامی فعالیت می‌نماید. از کتبی که این مؤسسه تاکنون به چاپ رسانیده می‌توان به **شرایع الاسلام و مسالک الانعام** و دهها عنوان دیگر اشاره نمود.

۱۴- مرکز تحقیقات علمی مجمع

جهانی تقریب مذاهب اسلامی

این مجمع به منظور کوشش در راه ایجاد آشنایی و تفاهم بیشتر بین علما و متفکران و پیشوایان مذهبی جهان اسلام در زمینه‌های اعتقادی، فقهی اجتماعی و سیاسی، سعی در ایجاد هماهنگی و تشکیل جبهه واحد بر اساس اصول مسلم اسلامی در مقابل توطئه‌های تبلیغاتی و تهاجم فرهنگی دشمنان اسلام، اشاعه فکر تقریب بین توده‌های مسلمان و آگاه کردن آنان با توطئه‌های تفرقه‌انگیز دشمنان، کوشش در تحکیم و اشاعه اصل اجتهاد و استنباط در مذاهب اسلامی و تلاش در راه نیل به آرای فقهی مشترک در مسائل مبتلا به جهان اسلام در راستای همین اهداف به شکرانه خداوند یاری تعالی مرکز علمی در سال ۱۳۷۰ در شهر مقدس قم تأسیس گردید.

فعالیت‌های این مرکز مشتمل است بر:

- تدوین کتاب تفسیر روایی شامل مهمترین اخبار و روایات.
- تألیف مجموعه‌ای فقهی که همه آرای مذاهب اسلامی در مسائل مختلف را دربرگیرد.
- تدوین مجموعه قواعد فقهی جدید که نظریات دانشمندان مذاهب اسلامی در آن آمده باشد.

۱۱- مؤسسه تحقیقاتی، پژوهشی آل

البیت

این مؤسسه در سال ۱۳۶۲ تأسیس شده است. هدف این مؤسسه غنی‌تر ساختن فرهنگ مکتوبات اسلامی بویژه حوزه‌های علمیه با مراجع و مآخذ بنیادینی که به آن نیازمندند؛ مانند حدیث، فقه، اصول، تفسیر، لغت، رجال و کلام و نیز در جهت احیای میراث‌های پنهان و نفیسی که غبار فراموشی آنها را فراگرفته است میراث گرانبگنی که در طول تاریخ با خون عالمان سترگ، تدوین یافته و می‌تواند چهره روشن و درخشان اندیشه‌های اهل بیت را نمایان سازد.

این مؤسسه تاکنون کتب زیادی را تصحیح و چاپ نموده است که از آن جمله می‌توان از **تفصیل وسائل الشیعه** در ۳۰ جلد، **مستدرک الوسائل** در ۱۸ جلد و **جامع المقاصد کرکی** و صدها عنوان کتب دیگر نام برد.

۱۲- مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام

خمینی (س)

مؤسسه آموزشی و پژوهشی نهادی رسمی در حوزه علمیه قم است که به منظور تربیت اندیشمندانی متعهد و متفکر برای تحقیق، تبیین و تدوین معارف اسلامی و نشر آنها در تمام جهان تأسیس شده است. بدین جهت این مؤسسه می‌کوشد با آشنا نمودن طلاب و فضلالی جوان و مستعد با معارف و علوم انسانی در کنار دروس حوزوی به این هدف دست یابد و فضلالی تربیت کند که بتوانند تفکرات غیراسلامی را در زمینه علوم انسانی نقد و بررسی کنند و با اندیشه‌های انحرافی و التقاطی در هر زمان مقابله نمایند. توان تدریس علوم انسانی را در حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌های داخل و خارج از کشور داشته باشند و نیز بتوانند مدیریت و انجام امور اداری مراکز فرهنگی را عهده‌دار شوند.

این مؤسسه دارای انتشارات نیز می‌باشد که

- گردآوری و ساماندهی سخنان «روایات» پیامبر اسلام که تمام ارباب حدیث از مذاهب مختلف بر آن اتفاق دارند.
- دهها تحقیق و تدوین دیگر.
- بعضی از کتبی که مورد تحقیق قرار گرفته عبارتند از:
مسائل الناصریات، الفصول المهمة فی تألیف الامة، مجمع البیان لعلوم القرآن و...

۱۵- پژوهشکده فقه و حقوق مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی

این پژوهشکده که در اوایل تیرماه ۱۳۷۴ تشکیل گردید، اهداف زیر را دنبال می‌کند:
- تبیین و تنقیح مبانی، اهداف و منابع فقه و حقوق اسلام؛
- نشر افکار و گسترش دانش فقهی - حقوقی اسلام بویژه در مباحث نوپیدا و مستحدثه؛
- ایجاد پل ارتباطی بین فقه و فقیهان و نیازهای فقهی - حقوقی نوپیدا به ویژه نیازهای جمهوری اسلامی ایران؛
۴- پرورش محققان نوآموز از میان طلاب حوزه علمیه در راستای پاسخگویی به نیازهای نوین علمی.

برای تحقق اهداف یادشده چهار گروه پژوهشی به شرح زیر در این پژوهشکده تشکیل گردیده است:

- ۱- گروه فلسفه و تاریخ فقه و حقوق؛
- ۲- گروه علوم وابسته به فقه؛
- ۳- گروه موضوعات رسائل فقهی - حقوقی؛
- ۴- گروه خدمات پژوهشی.

این پژوهشکده در کنار فعالیتهای تحقیقاتی خود اقدام به راه‌اندازی و تکمیل کتابخانه تخصصی فقه و حقوق نموده که در حال حاضر یکی از غنی‌ترین کتابخانه‌های تخصصی در موضوع فقه و حقوق است.

بخشی از پژوهشهایی که در طول سه سال گذشته در این پژوهشکده صورت گرفته به شرح زیر است:

- ۱- معجم اصولیین شیعه؛
- ۲- مرور زمان در فقه و حقوق؛
- ۳- فرهنگنامه قواعد فقهیه؛
- ۴- رابطه فقه و حقوق و صدها عنوان دیگر.

فراخوان مقاله

به اطلاع همه پژوهشگران و نویسندگانی که مایل به ارسال مقاله‌های خود برای پژوهشنامه متین هستند می‌رساند که شماره‌های سوم تا پنجم این فصلنامه به ترتیب با گرایشهای موضوعی زیر منتشر خواهند شد:

* اندیشه سیاسی در اسلام

* عرفان اسلامی

* تاریخ انقلاب اسلامی

توجه نویسندگان محترم را برای تهیه مقاله‌های خود به موارد زیر جلب می‌کنیم:

الف) اهداف پژوهشنامه متین:

- فراهم آوردن زمینه تعاطی افکار و تضارب آراء در حوزه مطالعات معطوف به امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی ایران؛
- گشودن باب بحث و نقد و نظر درباره مبانی نظری حکومت دینی؛

- بررسی عالمانه مسائل گذشته، حال و آینده نظام اسلامی؛
- ارتقا بخشیدن به سطح مباحثات جاری درباره امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی.

ب) شرایط پذیرش مقاله‌ها:

۱- مقاله‌ها باید در سطح تحصیلات تکمیلی و در حوزه پنج موضوع فقه و حقوق اسلامی، عرفان اسلامی، اندیشه سیاسی در اسلام،

- ۲- حقوق مادی صاحب اثر محفوظ است.
- ۳- حق ویرایش ادبی مقاله برای هیأت تحریریه محفوظ است؛ در خصوص ویرایش محتوایی با هماهنگی صاحب اثر اقدام خواهد شد.
- ۴- زمان ارسال مقاله برای هر یک از شماره‌های سوم تا پنجم به ترتیب پایان مرداد ماه نیمهٔ آبان ماه و نیمهٔ بهمن ماه سال جاری خواهد بود.

جامعه‌شناسی سیاسی انقلاب و تاریخ معاصر و انقلاب اسلامی نوشته شده باشند.

۲- مقاله باید بازتاب تلاشهای علمی نویسنده یا نویسندگان باشد و با استفاده از اصطلاحات تخصصی حوزهٔ مورد مطالعه و با رعایت طبقه‌بندی و سیر منطقی مطالب در کنار ارائه ادله، شواهد و مدارک و فارغ از برداشتهای ظنی و شخصی و حاری جنبه‌هایی از نوآوری و با در نظرگرفتن آخرین مطالعات نوشته شده باشد.

۳- در مورد مقاله‌های ترجمه شده، ارسال نسخهٔ اصلی مقاله همراه با ذکر همهٔ مشخصات منبع اصلی الزامی است.

۴- مقالهٔ ارسالی پیشتر چاپ نشده باشد؛ در صورت ارائه در همایشها و گردهم‌آیها حتماً مشخصات آنها و طریق ارتباطی با آنها ذکر شود.

۵- مقاله‌ها با خط خوانا یا به صورت تایپی بر روی یک صفحهٔ کاغذ A4 ارسال شوند و حجم آنها از ۲۵ صفحهٔ تایپی A4 فراتر نرود.

۶- چکیدهٔ مقاله به فارسی و حتی المقدور به انگلیسی حداکثر در حدود ۱۰۰ کلمه به همراه مقاله ارسال شود. لازم است در چکیدهٔ مقاله به اهمیت موضوع، روش تحقیق و نتیجه‌گیری اشاره شود.

۷- نام و نام خانوادگی مؤلف یا مترجم و مشخصاتی از قبیل میزان تحصیلات، رشته تحصیلی، رتبه و سوابق علمی و پژوهش، محل تدریس و یا تحقیق، نشانی و شمارهٔ تلفن مؤلف بر روی صفحهٔ شناسنامهٔ مقاله حتماً ذکر شود.

۸- پاورقیها بر اساس معیارها و ضوابط روش‌شناختی و با ذکر همهٔ مشخصات منبع نوشته شوند.

۹- معادلهای لاتین اصطلاحات یا نام افراد در صورت لزوم پایین هر صفحه ذکر شود.

(ج) ضمناً یادآوری می‌شود:

۱- مقاله‌های واصله بازگردانده نمی‌شود.